Фиридун Шушински

СЕЈИД ШУШИНСКИ

M

Сејид Шушинскинин сәнәтинә, шәхсијјәтинә бөјүк һөрмәт бәсләјән сәнәткарын јахын досту атам Мәһәммәд бәјин әзиз хатирәсинә һәср едирәм...

МҮӘЛЛИФ

Фиридун Шушински

СЕЈИД ШУШИНСКИ

Бакы — 1991

85.23 (2A)

Редактору: **Гәдир Асланов**

Шушински Ф. М.

Ш 88 Сејид Шушински. Монографија. Тәкмилләшдирилмиш тәкрар нәшр. Б., Ишыг, 1991. 180 с. шәкилли ISBN 5—89650—281—8

Көркәмли мусиги тәдгигатчысы әмәкдар инчәсәнәт хадими Фиридун Шушинскинин бу китабында бөјүк муғәнни, бәнзәрсиз муғам ифачысы Сејид Шушинскинин һәјат вә фәалијјәти ишыгландырылыр.

Кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Ш $\frac{4905000000}{М—654\ (07)—90}$ 24—90 — Азәрбајчан Театр Чәмијјәти, Бакы, 1966.

ISBN 5—89650—281—8.

© Ф. Шушински, 1991

ӨЛМӘЗЛИК...

Фиридун Шушинскини һәлә университет илләриндән танıјырдым. О, мәндән јухары курсда, тарих факүлтәсиндә охујурду. Университетин мә'нәви һәјатында, драм дәрнәкләриндә, мусиги коллективләриндә јахындан иштирак едирди. Муғам мусигисинә дәриндән бәләд иди. Ширин сәси, көзәл пиано, гармон, тар чалмағы варды. Бәдии мүсамирәләрдә Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» тамашасында Гачарын, Чәфәр Чаббар-

лынын исә «1905-чи илдә» әсәриндә губернаторун монологларыны мәһарәтлә сөјләјирди.

Тәләбә һәјаты үчүн чох тәбии олан һәр һансы мәсәләнин мүзакирәсиндә о, чохларындан габагда кедәрди. Вә сәси даһа гәтијјәтли вә инамлы сәсләнәрди. Онун кәскин, чидди, ағыллы мүһакимәләри чохлары кими мәнә дә хош кәләрди, һәтта мәндә дахили бир руһ, мүбаһисә етмәк, фикир јүрүтмәк һәвәси ојадарды. О гәдәр дә адама јовушан дејилди. Јалгызлығы чох севәрди. Јә'ни мәтләбсиз, мә'насыз чәкишмәләрә гошулмазды, кәнардан адамлары чидди сүзәрди. Чох кәскин данышарды. Бу да бә'зиләрини нараһат едәрди. Амма чохумузун Фиридундан хошу кәләрди. Хүсусилә онун өз тај-тушларындан фәргли олараг өзүндән әввәлки јашлы јазычы вә мусигичиләр барәдә әдалы-јатымлы мүлаһизәләри мәнә чох хош кәләрди.

Фиридун ади тәләбәләрдән дејилди. Ону университетин бүтүн тәләбә вә мүәллим, профессорлары әзбәрдән танырдылар. О, дәрс ә'лачысы олмагла университетин ичтимаи тәдбирләриндә јахындан иштирак едәрди. Тәләбә елми чәмијјәтинин сәдри иди. О, һәлә биринчи курсда охујаркән Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндә тез-тез мә'рузәләр едәр, республика мәтбуатында елми, тарихи мәгаләләрлә чыхыш едәрди. Тәсадүфи дејилдир ки, һәлә икинчи курсда охујаркән онун јаздығы «Вагиф бир дөвләт хадими кими» әсәри Али мәктәб тәләбәләринин елми конфрансында 1-чи мүкафата лајиг көрүлмүш, ССРИ Али Тәһсил назири Кафтановдан тәшәккүр алмышдыр.

Фиридун һәм дә мәрд оғул иди. О, һеч нәдән чәкинмәјән, һеч кәсдән горхмајан, јалтаглары, икиүзлүләри көрмәјә көзү олмајан дөнмәз, мүбариз иди. Тәсадүфи дејилдир ки, о, Сталинизмин ағыр дөврүндә (1949) Азәрбајчан диктатору Мир Чәфәр Бағырова иттиһамлы вә кәскин мәктуб јазараг Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу Нәриман Нәримановун тәмиз адынын халга гајтарылмасыны тәләб етмишдир. О заман Фиридунун бу гејри-ади чәсарәти Сталинчиләри ләрзәјә кәтирмишди. Мир Чәфәр Бағыров чыхышларынын бириндә Фиридуну «милләтчи» адландырараг ону «Нәримановчулугда» иттиһам етмишди.

Чохлары кими мән дә Фиридуна охшамаға, ондан өјрәнмәјә чалышырдым. Һафизәм мәни алдатмырса, һәлә һәмин илләрдә онун гызыллы бир гәлјаны да варды. Уча бојуна бир аз да шух көркәм вә фираванлыг ашылајан күмүшү папағы она чох јарашарды. Вә чиддилијини даһа да артырарды. Чох сәлигә вә зөвг илә кејинәрди. Онун әјниндә «Һиндиско» вә јахуд «3003», «3005» Иран шевјотундан костјум, шавралет дәрисиндән палтосу, ајағында хром чәкмә, бармағында брилјант үзүк, әлиндә кәһрәба тәсбеһ оларды. Тәләбә гијафәсиндән фәргләнирди. Бизим гәдим зијалыларымызы андыран назик бығ да гојарды. Һәр һалда мәним кими еһтијач ичәрисиндә јашајан вә аталарынын нимдаш палтарларыны бир тәһәр формаја салыб кејинән тәләбәләрин јанында о, зәнкин вә фираван һәјат сүрән чавана бәнзәјирди. Бүтүн бунларла јанашы о, дәрс охумагда, елми мүбаһисәләрдә фикир јүрүтмәкдә башгаларындан сечиләрди. Күнү китабханаларда, архивләрдә кечәрди. Һамы она јахшы мә'нада кәкс өтүрәрди. Тәсадүфи дејилдир ки, тарих факүлтәсинин кирәчәјиндә белә бир шүар јазылмышды: «Һамы Фиридун кими охумалы!!!».

Университетин көзәл гызлары гапынын әтрафына топлашыб Фиридунун кәлишини көзләр, она һәсрәт-һәсрәт бахардылар. Бах, Фиридун белә Фиридун иди.

Фиридун, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштирак-

чысы олдуғуна көрә хүсусилә мәшһур «Курск әмәлијјаты»нда танк дөјүшүндә шүчаәт вә икидлик көстәрдијинә көрә онун дөшү орден, медалларла бәзәнмишди. Мәһз буна көрә дә о илләр (1946—1951) университет 1 мај вә 7 нојабрда бајрам шәнликләриндә нүмајиш вә рәсми кечидә чыханда университетин бајрағыны габагда Фиридун апарарды. Бу һагда университетин ректору мәрһум профессор Абдулла Гарајев хүсуси әмр верәрди.

Чох мүбаһисә севән бу кәнч мусиги вә сәнәт саһәсиндә сонралар да нәзәримдән јајынмады. Дүшүнүрдүм ки, о, мәшһур тарихчи кими ад чыхарачаг, кечмишимиздән, мүасир һәјатымыздан мараглы әсәрләр јазачагдыр. Лакин белә олмады. Көрүнүр тарих саһәсиндәки бир-биринә зидд дајаз, сәтһи әсәрләр, бу әсәрләрин чохундакы елми бәситлик, бир-бирини тәкрар едән бол-бол ситатлар, милли зәминдән, көкдән үзүлмүш мәһдуд мүлаһизәләр ону һаглы олараг чәлб етмәди. Белә адамлар асан јол севмирләр. Горхаглар, бәситләр, биликдән касадлар ән чох һазыр вә тапданмыш јол хошлајырлар. Ону мәдәнијјәтимизин, тарихимизин, мә'нәви сәрвәтләримизин елә бир дүнјасы чәкиб апарды ки, бурада гылынч ојнатмаг, ат сүрмәк, јүрүшә чыхмаг — гәләм чалмаг о гәдәр дә асан дејилди. Фактларын бир чоху әлдә јох иди. Бурада узун илләр халгын мә'нәви дүнјасынын, руһи аләминин, кечдији шәрәфли јолун үстүнә чәлләк-чәлләк чиркаблар төкүлмүш, онун бир чох мәрд, ајыг-сајыг, исте'дадлы өвладлары физики-мә'нәви чәһәтдән амансызчасына, инсаф билмәјән гәддарчасына мәһв едилмишди. Үстүнә сал гајаләр — бөһтанлар төкүлән бу аләмин одуну, инчиләрини үзә чыхармаг үчүн бир чох архивләрә баш вурмаг, охумаг, чалышмаг, кәркин әмәк тәләб олунурду.

Дејәрләр ки, оғулун карсызы тајда дајанар. Дејәрләр ки, гушун һүнәри учушда, гылынчын кәсәри вурушда, кәлин һүнәри јохушда, атын һүнәри гачышда үзә чыхдығы кими, алимин һүнәри дә халгын мә'нәви дүнјасындан вәтәндаш јанғысы илә үзә чыхардығы сәрвәтләрдә, онун руһи аләминин, мәрдлик вә гәһрәманлыг кејфијјәтләринин сәрһәдләрини, чоғрафи әразисини нә гәдәр кенишләндирмәсиндә өзүнү көстәрир. Ф. Шушински тарих елминин нәзәри проблемләрини дәриндән мәнимсәјиб мусиги дүнјамызын елә бир саһәсинә мүдахилә етди ки, һәмин аләми тәдгиг вә тәһлил етмәклә халгын руһи инчәлији, зәрифлији, естетик зөвгү, мәрдлији, гәһрәманлығы, бүтүнлүкдә кечдији ачы, чәтин, шәрәфли јол вә ифтихар доғуран көзәлликләри барәдә зәнкин тәсәввүр әлдә етдирмәк мүмкүн иди. Чох чәкмәди ки, онун ајры-ајры халг ханәндәләри, мусигичиләри барәдә мәгаләләри чыхды. Радио вә телевизијада ширин, дузлу вә мараглы сөһбәтләри кетди. Нәһајәт, чидди ахтарышлардан сонра Азәрбајчан мусигисинин бүтөв бир аләмини тәһлил-тәдгиг едән, бир чох илк мәнбә вә мә'хәзләри аз гала унудулмаг үзрә олан һафизә вә јаддашлары үзә чыхаран, сәнәдләшдирән «Азәрбајчан халг мусигичиләри» (1970, 1979, 1985) адлы гијмәтли китабы чап олунду.

Белә бир суал доға биләр: нә үчүн Фиридунбәј Шушалы ихтисасыны, јени тарихчилик пешәсини мусиги тарихи илә әвәз етди? Мәнә көрә бунун бир сыра сәбәбләри вар. Бу сәбәбләрдән бә'зиләрини бир гәдәр әввәл дедик. Фиридун Гарабағын ән сәфалы кушәләриндән олан Шушада дүнјаја кәлиб. Шуша мүһити, онун саф һавалы дағлары, надир көзәлликләри, тәмиз һавасы, бир-бириндән сәрин чешмәләри, әсрарәнкиз романтик мәнзәрәләри инсанын руһуна, варлығына, вүчудуна елә бир иксир, аһәнк, дујғу, ширин ана лајласы диктә едир ки, бу аләмдә нәфәс алан тәкчә адамлар дејил, һәтта бүтүн чанлылар

аләми өзүнү мусиги вә көзәллик аләминдә һисс едир. Адамлардакы шухлуг, кефи көклүк, зарафатчыллыг, һазырчаваблыг, һәјат ешги санки тәбиәтин гуш дүнјасы, булаг зүмзүмәси, мешә пычылтысы, шәлалә шаггылтысы, јағыш шырылтысы, гаја вә шимшәк курултусу, улдузлар бүрчү... илә бирләшиб о торпағын дамарларына һопур вә орадан ширәләниб јенидән инсанларын гәлбинә ахыб төкүлүр. Кәрәк нә гәдәр күт, дујғусуз, һиссиз оласан ки, бу варлығын сәнин бәдәнинә, ағлына, гәлбинә ашыладығы илаһи дујғулары үзә чыхармаг игтидарында олмајасан. Гарабағ, Шуша дүнјасы көркәмли әдибләр, шаирләр, мүхтәлиф пешә саһибләринин дүнјасыдыр, мусигичиләр, ханәндәләр дүнјасыдыр, инсаны јашамаға чағыран чалыб-чағырмаг, шаггылдајыб-гаггылдамаг дүнјасыдыр, буз булагларын, дәрин дәрәләрин, каһаларын, сәрин мешәләрин руһа һопдурдуғу көзәлликләр дүнјасыдыр. Инсан фәалијјәтилә, онун бүтүн естетик һиссләрини көкләјән, овхарлајан мө-чүзәләри дилә кәтирән бир варлығын дүнјасыдыр. Јаланчы гајалар онун тачыдыр, үзүјүнүн ән гијмәтли дашыдыр. Мусиги, чалыб-чағырмаг, јаратмаг тәкчә онун адамларынын ганына һопмуш зәриф дујғу дејил, һәм дә торпағындан, дашындан, сујундан, тәбиәтиндән көјәрмиш әбәди һәјат чөвһәридир. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, шаирләрдән бири демишдир ки, Гарабағда, Шушада хорузлар да муғамат үстүндә банлајыр.

Фиридунбәј Шушалы мәһз бурада формалашмыш вә бу зәнкин дүнјамызын хиридары олмуш, онун чешмәләриндән синә долусу су ичмишдир. О, бу јерләрин гоча вә чаванын, ағсаггал вә ағбирчәјини, ханәндә вә бәстәкарыны, алим вә јазычысыны өвлад мәһәббәтилә динләмиш, онлардан чох шеј өјрәнмишдир. Буна көрә дә онун сөјкәндији дүнја,

Гарабағ — Шуша дүнјасы түкәнмәз сәнәт сәрвәтләрилә бағлы олдуғуна көрә Фиридунун өзүнүн дә исте'дады бу мәнбәләрдән гидаланмыш вә јүкүнү тутмушдур. Мән мусиги тарихимиздән вә ифачылыг сәнәтиндән јазан мүәллифләр ичәрисиндә Сәттар, Һачы Һүсү, Садыгчан, Ч. Гарјағдыоғлу, С. Шушински, Бүлбүл кими даһи сәс сәррафлары, тарихи мусиги мәчлисләри барәдә вәтәнпәрвәр, вәтәндаш гијмәти ән чох Ф. Б. Шушалынын әсәрләриндән охумушам. О, гәлиз әлламәли академизм дилиндә јазмагдан узагдыр. Онун дилиндә, ләһчәсиндә, фикир вә мүлаһизәләриндә халгдан сүзүлүб кәлән бир садәлик, ширинлик, дузлулуг, ахычылыг, үрәјәјатымлыг, поетиклик вардыр. Фиридун мүхтәлиф гәлиз истилаһларла мәтләби долашдыран, өзүнү дәрин көстәрмәк намимә ибарәбаз мүәллифләрдән дејилдир. Онун јазыларында ајдынлыг, дәгиглик, мә'налылыг апарычы јер тутур. Мәнчә, онун әсәрләринин уғурларыны шәртләндирән амилләри мүхтәсәрчә белә үмумиләшдирмәк оларды: кечмиши јахшы билмәк, дөврү, шәраити, халг һәјатыны, онун адәт-ән'әнәсини, јазылы вә шифаһи дүнјасыны, јаддашларда галмыш хатирәләри, архивләри, шәхси сөһбәт вә дүшүнчәләри, тәбиәти, онун сирли аләмини, ел мәрасимләрини, хејирдә-шәрдә дејилән, сөјләнән һикмәтләри, көзәллијин өзүнү гајғы вә һәссаслыгла өјрәнмәк, араштырмаг, саф-чүрүк едиб өзәјини, одуну, гығылчымыны сечмәк, көтүрмәк...

Сејид Шушинскинин парлаг исте'дады, мө'чүзәли, инсаны валеһ едән сәси дә белә бир шәраитдә пәрвәриш тапмыш, зирвәләрә учалмышдыр. О заманлар сәнәтә-мусигијә мараг, һәвәс о гәдәр күчлү олуб ки, сәси, һүнәри олмајан вә ја аз олан һәр адам чәсарәт едиб индики кими мејдан сулаја билмирмиш. Чүнки халгын зијалыларындан, ушагдан-кәнчдән тутмуш чобан-чолуғуна, ағбирчәк вә гара-

саггалына гәдәр һамысы мусигини, хүсусилә муғаматы чох көзәл дујурмушлар. Бә'зән һәфтәләрлә, һәтта 40 күн давам едән тој мәрасимләри кениш халг үчүн ән е'тибарлы мәктәб ролуну ојнајырмыш: «Шуша мусигичиләри Азәрбајҹан мусигисинин тарихини јаратмыш вә ону јалныз өз вәтәнләриндә дејил, һәм дә Шәргин башга өлкәләриндә тәмсил етмишләр» (В. Виноградов). «Охумаг Гарабағдакы кими һеч јердә јајылмамышдыр. Бурада һамы евдә, бағда, тарлада, шәнликдә, гәмликдә, гоһум вә дост арасында охујур. Гарабағда һәм балача, һәм бөјүк, чаван вә гоча белә охујур. Һамы охудуғу маһныларда тәскинлик вә мә'нәви гида тапыр» (П. Востриков).

«Гарабағ ханәндә мә'дәнидир... Гафгазын һәр јеринә кетсән орада ханәндәни, тарчаланы, каманчазәни гарабағлыдан көрәҹәксән» (Ә. Һагвердијев).

Сејид Шушински Гарабағын, Шушанын, бүтүнлүкдә Азәрбајҹанын сәмасында Ҹаббар Гарјағдыоғлундан сонра јанан, шө'лә сачан ән парлаг улдузлардан — ханәндәләрдән олмушдур. Јахшы ҹәһәтләрдән бири дә одур ки, мүәллиф бу сәсин сеһрини-сиррини тәһлил едәркән халгын гонагпәрвәрлији, үрәјиачыглығы, сәхавәти, мусиги сәнәт дујуму, достлуғу, сафлығы, дәјанәти барәдә дә зәнкин мә'лумат верир, нәнәләримизин, бабаларымызын евдарлығындан, биш-дүшүндән, пәјәсиндән, зәһмәтә чатлашмаларындан вә Сејид Шушинскинин 1908-ҹи илдән башлајараг гүдрәтли-мө'ҹүзәли сәсинин далға-далға бүтүн Азәрбајҹана, Загафгазијаја, бүтүн Шәргә јајылмасындан вә бу сәсин сеһринин үрәкләри неҹә фәтһ етмәсиндән һәвәслә сөһбәт ачыр. Китабдакы чохлу фактлардан-хатирәләрдән бирини хатырлатмаг јериндә оларды. Мәшһур мүғәннимиз Секаһ Ислам Сејидин һәлә илк чыхышы, Шушада «Јај клубу»нда охумасындан бәһс едәрәк демишдир:

— Бир күн шәһәрин јај клубунда бөјүк консерт олду. Бу консертә Гарабағын мәшһур ханәндәләрилә бирликдә мән дә дә'вәт олунмушдум. Билет тапа билмәјәнләр... клубун әтрафындакы бөјүк евләрин дамына, «Үч мых»ын башына вә «Кавур галасы»нын әтәјинә јығышараг консертин башланмасыны сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Ахшам саат 9-да консерт башланды. Ҹаббар, Гасым, Мәшәди Мәммәд, Һәмид вә Кечәчи охудугдан сонра консерти идарә едән Азадбәј Әмиров кәнҹ Сејидин «Мани» охујачағыны е'лан етди. Тарзән Балача Грикор мизрабы тарын симләри үстүндән көтүрмәмиш клубун сәһнәсиндән елә бир сәс учалды ки, бүтүн мусигичиләр јерләриндә гурујуб галдылар... 19 јашлы кәнҹин белә бир усталыгла бир муғамдан башга бир муғама кечмәси доғрусу мәнә мө'ҹүзә кими көрүндү. Сејид тарын сон пәрдәләриндән ашағы енәрәк тәкрар зәнкуләләр вуранда Ҹаббар әлиндәки гавалы кәнара туллајыб бөјүк бир һејрәт ичәрисиндә Сејидә тамаша едирди. Бу заман көрдүм ки, Кечәчи оғлу әлләрини јухары галдырараг дејир: «Бари илаһи, бу нәдир? Бу нә аләмдир? Шүкүр сәнин јаратдығына. Инди билдим ки, һәзрәт-Давуд (Шәргдә көзәл сәс рәмзи — Г. Х.) доғру имиш». Сөһбәтә гарышан Малыбәјли Һәмид өзүнү сахлаја билмәјиб башыны булады: «Әшши, нә данышырсан? Һәзрәт Давуд сағ олсајды, онун өзү белә бу сәсә һејран галарды».

Истәрдим ки, С. Шушински барәдә тәәссүратымызы тамамламаг мәгсәдилә бир мисал да кәтирим. Мәшһур Бакы милјонери Шәмси Әсәдуллајевин гызынын тој мәҹлисиндә 21 мин гонаг иштирак едирмиш. Бу тојда мәшһур ханәндә Ҹ. Гарјағдыоғлу да иштирак едирмиш. С. Шушински бурада елә бир нәфәслә охумушдур ки, Ҹ. Гарјағдыоғлу гијмәтли гавалыны она бағышламыш вә ағламышды. Милјо-

нер Һачы Зејналабдин Тағыјев бундан һејрәтләниб демишдир:

— Ҹаббар киши, Сејидә гавалы бағышладын, бу чох хошума кәлди. Доғрудан да Сејид көзәл охуду. Бәс ағламаг нә үчүн?

Гарјағдыоғлу көзләринин јашыны силиб ҹаваб вермишдир:

— Һачы, Сејидин охумағы мәни о гәдәр мәфтун етди ки, севиндијимдән өзүмү сахлаја билмәјиб гәһәрләндим. Сиз јәгин фикир вермәдиниз. О, «Һасармүхалиф» охујанда нәинки боғазда хырда гајнатмалар етди, һәтта бурнунда белә охујуб зәнкулә вурду. 40 илдир ханәндәлик едирәм, мән һәлә бүтүн Шәргдә бурнунда охујан ханәндәјә раст кәлмәмишәм. Бу, мугам тарихиндә мисли-бәрабәри олмајан усталыг вә чәсарәтдир. Мән муғам хәзинәсинин сирләрини јалныз Сејидин охумағында дәрк етдим. Сејид Шәрг мусигисинин инчисидир!

Бу да даһи бир сәнәткарын даһи бир сәнәткар барәдә сәмими е'тирафы!

Ф. Шушинскинин, һаггында сөһбәт ачдығымыз «Сејид Шушински» китабы «Шәргин мусиги инчиси»нә ән јахшы төһфәдир!

Китабда милли тој адәтләриндән дә сөһбәт кедир.

Бу тојлара ади, өтәри шәнликләр кими бахмаг доғру олмазды. Ф. Шушински дәрк едир ки, белә мәрасимләрдә халгын бир сыра нәчиб адәтләри, — кишиләрин мәрдлији, јенијетмәләрин гочаглығы, гызларын исмәти-һәјасы, гадынларын гонаг јола вермәк бачарығы, газан асмаг усталығы, шәнләнмәк, мусигинин, сөзүн һикмәтини дујмаг-анламаг, ат минмәк, гылынч ојнатмаг, һүнәр көстәрмәк вә с. кими мә'нәви-әхлаги сифәтләри формалашыр, үзә чыхырды. С. Шушински дә мәһз белә мәчлисләрдә ачылышыр вә үмумхалг мәһәббәти газаныр, мәшһурлашыр. Тәдгигатчы белә һалларда «тојчулар, гавалчылар, лавашчылар» вә бу кими тәзә сөзләр ишләдир.

Мүәллиф бә'зән мүасир тојларымызда халгдан кәлән бу тәмиз ән'әнәләрин азадлығыны, һәтта чырлашыб-касадлашдығыны, бир сыра адамларын тојдан мөһтәкирлик васитәси кими истифадә етдикләрини дә демәкдән чәкинмир. О, лап јахын вахтлара гәдәр тојларымызда мүхтәлиф халгларын, хүсусилә азәрбајчанлыларла ермәниләрин нечә меһрибан, бир јердә иштирак етмәләриндән мараглы фактлар кәтирир. Тәкчә елә буну демәк кифајәтдир ки, Чарыгчы Баһадыр о гәдәр ермәни тојларында охујуб ки, адамлар ону «ермәни Баһадыр» дејә чағырырмышлар. Мүәллифин мүасир тојларда кларнет, габој, скрипка кими аләтләрин тара, камана ујғунлашдырылмасына гаршы чыхмасы тәгдирәлајигдир. Башы үстүндә олан һеч кәс халгын тарихи варлығы илә бағлы олан милли аләтләринин башгалары илә әвәз едилмәсинә дөзмәз. Биз мүәллифлә тамамилә шәрикик ки, Гарабағ тојлары кетдикчә милли формасыны вә мәзмунуну азалдыр. Буна гаршы чыхмаг кәрәкдир. Һәтта унудулмуш, јаддашлардан силинмәк үзрә олан аләтләри горумаг лазымдыр.

Фиридун бәј Шушалынын бөјүк ханәндә һаггында илк китабы 1966-чы илдә чапдан чыхмышды. Сонралар мүәллифин «Азәрбајчан халг мусигичиләри»китабында (1970, 1979, 1985) ејни заманда «Шуша» монографијасында (1968) бу бөјүк сәнәткар барәсиндә санбаллы очеркләр вермишдир: мүәллиф китаб үзәриндә јенидән ишләјәрәк әсәрин гәһрәманы илә әлагәдар олан тарихи фактлары тәзәдән саф-чүрүк етмиш, дәринләшдириб зәнкинләшдирмишдир. Мүәллиф јени архив материаллары әсасында ханәндәнин һәјатынын Тифлис дөврүнү, «Гарабағ тојлары» фәслини хүсусилә Сејид Шушин-

скинин Азәрбајҹан вокал мәктәбинә кәтирдији јениликләри, һәм дә бөјүк ханәндәнин ајры-ајры сәнәт достлары барәсиндә фикир вә мүлаһизәләрини габарыг шәкилдә вермишдир. Лакин мәнә елә кәлир ки, мүәллиф Сејидин педагожи фәалијјәтини кениш сурәтдә јох, бир гәдәр јығҹам ишыгландырыр. Мәнҹә бу барәдә о дәринликләрә кетмәлијди. Онун 40 иллик педагожи фәалијјәти даһа кениш сурәтдә изаһ олунмалы иди. Көрүнүр мүәллифин нәзәрини ханәндәнин ифачылыг мәһарәти даһа чох ҹәлб етмишди.

Мүәллиф китабын әввәлиндән Сејид Шушинскини зирвәси көрүнмәјән, әтәкләриндә аллы-күллү чешмәләр гајнајан әзәмәтли бир дағ кими тәгдим едир. Охуҹу бу јанар-охујан дағa јахынлашдыгҹа јени-јени лаләликләр, чәмәнликләр көрәҹәк вә әлчатмаз зирвәјә доғру ганадланаҹаг.

С. Шушинскинин сәпдији тохумлар, јетишдирдији истеʼдадлы ханәндәләр онун өлмәз әнʼәнәләрини давам етдирирләр. Онларын чоху усталыгла Шушанын, Гарабағын, бүтүн Азәрбајҹанымызын шөһрәтини һәр јанда Үзејир Һаҹыбәјов, Бүлбүл, Ҹаббар Гарјағдыоғлуна, Сејид Шушинскијә лајиг бир һүнәрлә, вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыгла јајаҹаг, ону даһа да шөһрәтләндирәҹәкләр...

Гулу Хәлилов
18/1—89

«Һәр халг өз иҹтимаи тарихинин көзәл сәһифәләри илә инсан мәдәнијјәтинин хәзинәсинә бәхш етдији инҹитиләр, һәдијјәләр, јетирдији бөјүк шәхсијјәтләр вә дүһаларла гануни олараг фәхр едир».

Сәмәд Вурғун.

АРАЗ ГЫРАҒЫНДА

Халгымызын мәһәббәт вә һөрмәтини газанмыш, бөјүк сәнәткарлар нәслинә мәнсуб олан нүмајәндәләрдән бири дә севимли вә унудулмаз мүғәннимиз Сејид Шушинскидир.

Классик Шәрг вә Азәрбајҹан мусиги мәдәнијјәтинин тарихиндә унудулмаз вә мүстәсна хидмәти олан Мир Мөһсүн Аға Сејид Ибраһим оғлу Шушински 1889-ҹу ил апрел ајынын 12-дә кечмиш Шуша гәзасынын Һорадиз кәндиндә анадан олмушдур.

Индијә гәдәр мәтбуатда Сејид Шушинскинин тәрҹүмеји-һалы һаггында јазанлар иддиа едирди-

ләр ки, куја Мир Мөһсүнүн атасы Сејид Ибраһим Һорадизлидир. Һәм дә «әли габарлыг кәндли олмушдур». Лакин бунун һәгигәтлә һеч бир әлагәси јохдур. Сејид Ибраһим әсил шушалыдыр. Шушанын Сејидли мәһәлләсиндә анадан олмушдур (һазырда Сејид Ибраһимин еви Шушанын Сејидли мәһәлләсиндә дурур).

Сејидин атасы, әмиси вә бабасы тачир олмушдур. Онларын Шушада, Бәрдәдә, Һорадиздә парча, әттар дүканлары вар иди. Охучу һаглы олараг соруша биләр: бәс нечә олмушдур ки, Мир Мөһсүн Һорадиздә анадан олмушдур? Бу суалын чавабы Шушада баш вермиш бир һадисә илә әлагәдардыр.

1879-чу илин јајында Шуша гәзасында тахыл олмадығына көрә чөрәк мәсәләси чәтинләшир. О заман Шуша шәһәри бәләдијјә рәиси И. Х. Кәнчәлинин вердији мә'лумата көрә шәһәрдә унун пуду 2 манат 80 гәпијә галхмышды.[1] Бунун нәтичәсиндә шәһәр јохсуллары һәмин гијмәтә ун ала билмирләр. Унун гытлығы нәтичәсиндә шәһәрдә бир чох чөрәкчи вә лавашчы дүканлары бағланыр. Шәһәрдә ачлыг баш верир. Чөрәкдән өтрү диләнәнләрин сајы күнү-күндән артырды. 800-дән јухары аилә ачлыг чәкирди. Һәмјерлиләринин бу ачыначаглы вәзијјәтини нәзәрә алан хан гызы Хуршуд Бану Бәјим (Натәван) ачлыг чәкән шәһәр јохсулларына јардым етмәк үчүн шәһәрин варлы тачир вә бәјләрини хан сарајына дә'вәт едиб, онлардан ачларын мәнафејинә пул, тахыл топлајыр. Хан гызынын сәхавәти вә тәшәббүсү нәтичәсиндә 15 чувал буғда, 50 пуд ун вә 1617 манат пул топланыр. Натәванын өзү исә 150 манат гызыл пул вермишдир.[2]

---

[1] Бах: «Қавказ» гәзети **14 нојабр 1879-чу ил.**

[2] Јенә орада.

Шәһәр әһалиси 1879-чу илин гышыны бир тәһәр баша вуруб јаза чыхды. Лакин 1880-чи ил даһа дәһшәтли олду. Гураглыг бүтүн Гарабағы бүрүдү. Һәмин ил нә мејвә, нә дә бир грам белә тахыл олмады. Бунун нәтичәсиндә мал-гара сүрү илә гырылырды. Ики илдән бәри давам едән гураглыг әһалини ағыр вәзијјәтә дүчар етмишди.

1880-чи илин гышында ачлыг даһа да шиддәтләнди. Ачлыг туфаны һәр евә сохулурду. Бир јандан да гышын шахталы кечмәси ачлыға мә'руз галанлары дондурурду. Бундан истифадә едән мөһтәкирләр вә ун алверчиләри чөрәјин гијмәтини кетдикчә артырырдылар. Шәһәрдә ачындан өләнләрин сајы күндән-күнә чохалырды. Шәһәр хејријјә чәмијјәтинин фәалијјәти нәтичәсиндә ачлыгдан әзаб чәкән јохсуллара 3817 манат[1] пул јардым едилдијинә бахмајараг вәзијјәт јенә дә кәркин иди.

Бир чох аиләләр өз јашајыш јерләрини бурахыб узаг јерләрә көчмәјә мәчбур олурдулар. Шәһәрин нәинки јохсуллары, һәтта сәнәткарлар вә тачирләри дә ачлыға давам етмәјәрәк Гарабағын аз-чох тахылы олан кәндләринә гачырдылар, чүнки ачлыг нәтичәсиндә алыш-вериш олмадығындан шәһәрдә бир чох тичарәт дүканлары бағланмышды.

О заман шәһәрдән көчәнләр ичәрисиндә Сејидин атасы Сејид Ибраһим вә әмиси Сејид Әлинин дә аиләси вар иди.

Сејид Әли Бәрдәјә, Сејид Ибраһим исә Гарабағын бөјүк вә варлы кәндләриндән бири олан Һорадизә көчүр. Сејид Ибраһим Һорадизә кәләндән бир аз сонра әттар дүканы ачараг алыш-веришлә мәшғул олур. Һорадиз кәнди Араз чајынын јахынлығында јерләшдијиндән һәм Гарабағдан Ирана вә Ирандан исә Гарабаға мал кәтирән тачирләр, һәм

---

[1] Јенә орада, 1880-чи ил, № 303.

дә кандрабатчылар (гачаг малы кәтирәнләр) бу малар сатыларды. Базара кәлән мүштәриләр бурада бөјүк базар оларды. Һорадиз базарында ән рәвач маллар сатыларды. Базара кәлән мүштәриләр бурада ханлыг чинсли Гарабағ атлары, ипәк, Нахчыван дузу, Гарабағ халчалары, мејвә, һәтта ермәни кәндләриндә һазырланан тут арағы вә с. маллар алардылар. Һорадиз базарында Иран тачирләринә дә раст кәлмәк олурду. Сејид Ибраһим дә Ирандан кәлән тачирләрдән дарчын, зәнчәфил, зәфәран, сарыкөк, михәк, һил вә һабелә јун парчалары алыб јерли әһалијә сатарды.

Дејиләнә көрә Мир Ибраһим чох мә'рифәтли, аличәнаб, әлиачыг вә садә гәлбли бир адам иди. О, Һорадиз кәндинә кәлән күндән халгын һүсн-рәғбәтини газанмыш вә ел арасында бөјүк һөрмәт саһиби олмушдур.

Мир Ибраһим сејид олмасына бахмајараг халгдан сәдәгә јыған, башгасынын малы илә доланан мүфтәхор сејидләрдән олмамышды. О, һәмишә өз әмәјинин бәһрәси илә доланмышды. Шушада, хүсусилә Һорадиз кәндиндә халг арасында Мир Ибраһим һаггында көзәл хатирәләр сөјләјирләр. Сејид Шушинскинин ушаглыг јолдашы Һорадизли 86 јашлы Әсәд Мирзалы оғлу дејир:

— «Мир Ибраһим илә атам јахын дост идиләр. Мир Ибраһими танıјанда мәним 15 јашым оларды. О заман онун кәнддә әттар дүканы вар иди. Атам сөјләјәрди ки, Мир Ибраһим Шушада ачлыг или оланда бураја көчүб. О, мәчлисә кирәндә һамы ајаға галхарды. Мир Ибраһим халгдан нәзир јығмаз, һәм дә диндарлыгла мәшғул олмазды. О, кәндин хејиршәр ишләриндә јахындан иштирак едәр, һәм дә јохсулларын гајғысына галарды. Мир Ибраһим әрәб вә фарс дилләрини јахшы билирди. О, һәм дә ағыллы адам иди. Кәнд әһли онунла мәсләһәтләшәр, бир чәтин ишә дүшәндә она мүрачиәт едәрдиләр».

Шушада ачлыг илләри гуртардыгдан сонра Мир Ибраһим вәтәнә гајытмамышды. О, Һорадиздә ев тикдирир, нәһајәт, 1884-чү илдә гоншулуғунда јашајан Мәһпарә адлы бир гызла евләнир. Һорадиздәки јашлы адамлар сөјләјирләр ки, Мәһпарә ханым чох көзәл гадын иди. Онун Шәрг көзәлләринә мәхсус уча боју, ала көзләри, чатма гашлары, инчә бели истәр-истәмәз һамынын нәзәр-диггәтини чәлб едәрди. Мир Ибраһим Мәһпарә ханымла евләнәндән сонра онларын үч оғлу олмушдур. Бөјүк оғлу Зүлфүгар, ортанчылы Сејид Мириш, кичији исә Мир Мөһсүн иди.

Мир Мөһсүн ушаг јашларында икән атасы вәфат едир. Атасынын өлүмүндән сонра балача Мөһсүнүн тәрбијәсилә халасы Мәшәди Һүрзад мәшғул олур. Мәшәди Һүрзад савадлы вә ачыг фикирли бир гадын иди. Гарабағын гадын тојларында охујарды. Сејид Шушински халасыны миннәтдарлыгла хатырлајырды: — «Атамын вәфатындан сонра мәни халам сахлајыбдыр. Халамын чох инчә вә ширин сәси вар иди. Халам сәсими ешидәндән сонра мәни дә өзү илә тојлара апарарды. Халам бүтүн муғамлара дәриндән бәләд олмагла «Орта Маһур»у чох көзәл охујарды».

Кәнч Сејид илк тәһсилини Һорадиздә мәдрәсәдә алмышдыр. О, бурада фарс вә әрәб дилләрини мүәјјән дәрәчәдә өјрәнир. Сејид һәлә ушаг икән чох зил вә мәлаһәтли сәсә малик олмушдур. Гејд етмәлијик ки, Сејидин охумаг сәнәтинә мејл етмәсиндә гардашлары Зүлфүгарын вә хүсусилә Сејид Миришин бөјүк тә'сири олмушду. Сејидин гардашларынын чох көзәл сәси вар иди. Онлар кәнддә кечирилән дини мәрасимләрдә иштирак едәрдиләр.

Мә'лум олдуғуна көрә XIX әсрин икинчи јары-

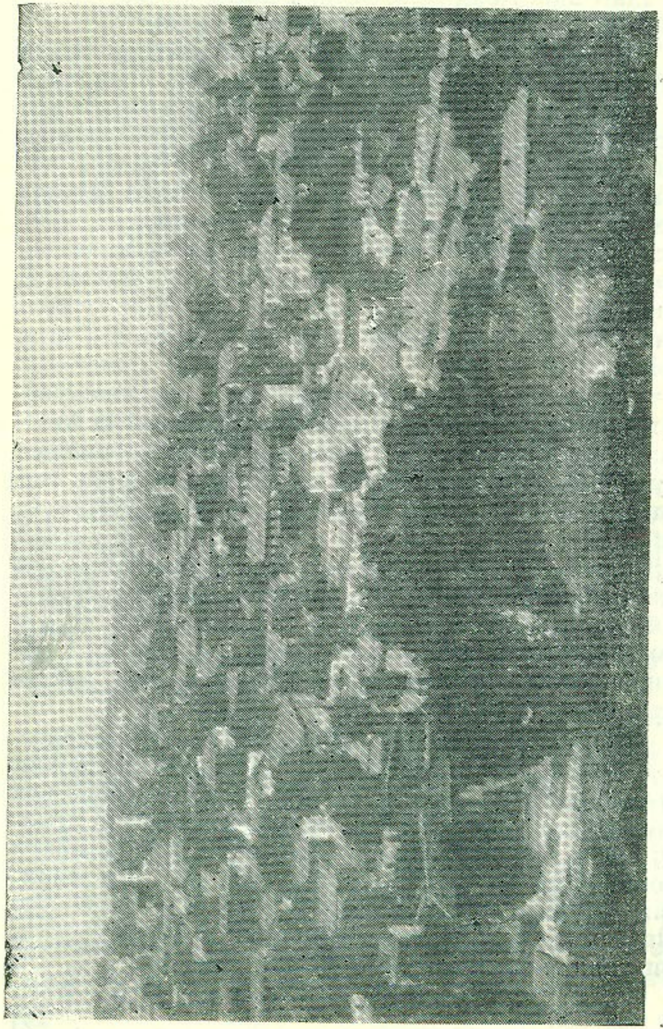

Шуша шәһәри. XX әсрин әввәлләриндә.

сында чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә ујғун олараг шиәлик тәблиғи кетдикчә күчләнирди. О заман дини ән'әнәләрдән башлычасы мәһәррәмлик мәрасими иди. Мәһәррәмлик тә'зијәси Гарабағын башга кәндләриндә олдуғу кими Һорадиздә дә кениш сурәтдә кечириләрди. Јерли моллалар кәнд мәсчидини бәзәјәр вә шәбеһкәрданлыгда иштирак етмәк үчүн сәси олан кәнчләри дини һавалары охутмаг үчүн бу ишә тәһрик едәрдиләр. Һорадиз кәнди дә диндар кәнд олдуғундан бурада шәбеһ күнләриндә јерли әһалини сојмаг мәгсәдилә Аразы кечиб кәлән Шејх Нәсруллаһ кими Исфаһан лотулары мејдан сулајырдылар. Бунлардан кери галмајан кәнд моллалары: Һачы Мирзә, Мирзә Һүсү, Мирзә Әзиз мәһәррәмлик тә'зијәси кечирмәкдә чанфәшанлыг көстәрирдиләр. Онлар һәтта ашыг Һүммәтин сазыны сындырыб нөвһәханлыг етмәјә мәчбур етмишдиләр. Моллаларын һәдә-горхусундан чәкинән Зүлфүгар, Сејид Мириш вә балача Сејид, шәбеһ күнләриндә «Әлиәкбәр», «Гасым», «Сәкинә», «Зејнәб» вә башга ролларда чыхыш едәрдиләр. Шәбеһкәрданлыгда иштирак едән кәнчләр бир чох һавалары муғам үстүндә охудугларындан истәр-истәмәз бә'зи муғамлары («Шүштәр», «Зәмин харә», «Мәснәви», «Нәва» вә с.) өјрәнирдиләр.

Бүлбүл јазырды: «О дөврүн (XIX әсрин икинчи јарысы — Ф. Ш.) ханәндәләри јалныз тојларда вә мәчлисләрдә дејил, мәһәррәмликдә дә охумалы идиләр. Мәһәррәмлик вә шәбеһкәрданлыға ики ај галмыш ханәндәләр һазырлашар вә муғам дәсткаһларыны јахшы өјрәнмәјә мәчбур олардылар. Мәсәлән, Гасым шәбеһи вериләндә мәчлис «Бајаты Шираз»-ла башланырдыса, шәбеһдә иштирак едәнләрин һамысы «Бајаты Шираз» муғамыны јахшы билмәли идиләр. Мәрасимдә иштирак едәнләрин роллары елә бөлүнүрдү ки, онлар шәбеһ мәрасиминин тәләби

үзрә бир-бирини тамамламалы идиләр. Бириси охујуб мүәјјән јердә кәсдикдә о бириси ону давам етдирмәли иди вә и. а. Беләликлә бир дәсткаһ бир нечә нәфәр арасында мүкәммәл сурәтдә ичра едилмәли иди. Мәсәлән, әкәр мәчлис «Секаһ-Забул» илә башланырдыса икинчи охујан «Манәнди-мүхалиф», үчүнчү «Һасар», дөрдүнчү исә «Забул» охујарды вә јахуд мәчлис «Шур» үстүндә башланырдыса, икинчи «Шур Шаһназ» охујур, сонра «Дүкаһ»а кечир, үчүнчү «Шикәстеји-фарс», дөрдүнчү «Һичаз», «Әраг» вә јахуд «Сарәнк» охујарды. Көрүндүјү кими «Шур» дәсткаһы шәбеһдә иштирак едәнләр тәрәфиндән тамам охунарды. Ајдын мәсәләдир ки, бу чүр муғам дәсткаһларыны охумаг гајдаларынын ханәндәләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси онлары классик Шәрг муғамлары илә даһа јахындан таныш едир вә нәтичәдә бә'зи дәсткаһлары охумагда маһир сәнәткарлара чеврилирдиләр. Шәбеһ гуртардыгдан сонра исә һәмин дәсткаһлары ханәндәләр тој мәчлисләриндә охујурдулар».[1]

Сәси олан башга кәнчләр кими, балача Сејид дә шәбеһ күнләриндә дини һавалары өјрәнмәклә мәктәбдә охудуғу илләрдә халг әдәбијјаты илә јахындан мәшғул олар, ашыг һаваларыны вә ел маһныларыны һәвәслә охујарды. Сејидин ушаглыг илләри вә инчә сәси һаггында Һорадиз кәндиндә бу вахта гәдәр көзәл хатирәләр јашамагдадыр. Әсәд Мирзалы оғлу тәләбәлик илләрини хатырлајараг дејир:

— «Мән, Сејид, бир дә Гочәһмәдли Һејдәр Һејдәров бир синифдә охујурдуг. Мүәллимимиз Молла Һәмзә иди, ону «Пишик Һәмзә» дејә чағырырдылар.

[1] Бүлбүл. «Ханәндәлик вә нәғмәләримиз һаггында», Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлији, Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институтунун архиви, говлуг № 67.

Сејид дәрсә чох фикир верәрди. Һәм дә көзәл јаддашы вар иди. Мәктәбә һәмишә тәмиз кәләр вә сәлигә илә кејинәрди. Олдугча көзәл јолдашлығы вар иди. Биз тез-тез кәндимизин әтрафындакы «Имам јалы»на ојнамаға чыхардыг. О, һәмишә һамыдан тез јалын башына чыхар вә бизи чағырарды. Сејид зил вә чинкилтили сәси илә јалын тәпәсиндән:

— Ај Мирзалы, ај Һејдәр, һеј, — дејә чағыранда бүтүн кәнд ешидәрди. Сејид «Имам јалы»нда елә охујарды ки, о заман залымларын әлиндән гачаг дүшмүш Гачаг Сүлејман онун сәсини Әһмәдаллар кәндиндә ешидиб имам тәпәсинә өз дәстәсилә кәләр вә Сејиди охударды. Сејид гачаг Сүлејмана һәмишә Мирзә Әләкбәр Сабирин ше'рләрини муғам үстүндә охујарды. Хүсусилә Сабирин «Нејләрдин илаһи» вә Мәммәдәли шаһы ифша едән ше'рләрини һәвәслә охујарды».

1904-чү илин пајыз фәслиндә мәшһур Туғлу ашыг Алексан өз дәстәсилә Һорадиз кәндинә тој мәчлисинә дә'вәт едилир. Һәмин тојун гадын мәчлисинә Мәшәди Һүрзад дә дә'вәт олунур. Мәчлисдә кәндин ағсаггаллары ашыг Александан 15 јашлы Сејидин охумағыны динләмәсини хаһиш едирләр. Ашыг Сејиди охудур. Кәнчин чох јүксәк сәсинә вә узун нәфәсинә һејран олан Алексан Сејиди өз дәстәсинә гәбул едир. Сејид Ашыг Алексаны һәмишә һөрмәтлә јад едәрди:

— «Мән илк дәфә Гарабағын Гочәһмәдли кәндиндә мәшһур ингилабчы Мәммәдхан Мәммәдхановун тојунда ашыг Алексанла бирликдә охудум. Ашыг Алексанын дәстәси 8 нәфәр иди. Оғлу Лаләзар һәм охујар, һәм дә чаларды. Үч-дөрд ил онларла бирликдә Гозлу-чај дәрәси, Гарғабазар, Һорадиз вә Араз саһилләриндә јерләшән кәнд тојларында вә ел шәнликләриндә чыхыш етдим.

Ашыг Алексан нәинки ел һаваларына, һәм дә

муғамлара дәрин бәләд иди. О, Вагифин, Закирин гәзәлләрини, мүхәммәсләрини чох дүзкүн охујарды. Алексан «Аразбары»ны елә зөвглә охујарды ки, һамы һејран галарды».

Ашыг Алексан XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш мәшһур ел ашыгларындан иди. О заман Гарабағын кәнд тојларында өз дәстәсилә чалыб охујан ашыг Алексанын Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында вә бир чох устад сәнәткарларын јетишмәсиндә көркәмли хидмәтләри олмушдур. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјов мәгаләләринин бириндә ашыг Алексаны кечән әсрин ән көркәмли ашыгларындан бири кими гијмәтләндирир.[1]

Кәнч Сејид кәнддә мәдрәсә мәктәбини мүвәффәгијјәтлә битирдикдән сонра дәрзилик сәнәтилә мәшғул олур. О, һәм дә дини мәрасимләрдә вә халг шәнликләриндә чыхыш едирди.

Башга Гарабағ ханәндәләри кими Сејидин дә пешәкар бир ханәндә кими танынмасында о заман Азәрбајчанда ханәндәлик сәнәтинин бешији олан Шуша мүһити һәлледичи рол ојнамышдыр.

Бунун исә мараглы бир тарихи вардыр.

[1] Бах: У. Гаджибеков. «В прошлом и новом Азербайджане», «Советскаја музыка» журналы, 1935-чи ил, № 2, сәһ. 57.

ГАФГАЗЫН КОНСЕРВАТОРИЈАСЫНДА

Мин доггуз јүз једдинчи илин јај күнләринин бириндә Гарјакиндә (Фүзулидә) гапанчы Мәшәди Гулунун оғлу Бәһрамын тоју олур. Һәмин мәчлисә Гарабағын бир чох јерләриндән, о чүмләдән Шуша шәһәриндән дә чох гонаг дә'вәт едилмишди. Гонагларын ичәрисиндә Сејидин әмиси Мәшәди Сејидәли дә вар иди. 58 ил бундан әввәл ваге олан мәчлиси јадында сахлајан Сејид сөјләјәрди ки, мән дә мәчлисә әмим илә кетмишдим. Биз мәчлисә кирәндә ханәндә Кечәчи Мәһәммәд ширин «Са-

рәнк» охујурду. О, әмими, Мәшәди Мәһәммәди,[1] Мәшәди Дадашы[2] вә башга гонаглары көрәндә:

Хош амәди ке, хош амәд мәра зе амәдәнәт,
Һезар чане керами фәдаје һәр гәдәмәт.

Хош кәлди мәнә Сизин кәлмәјиниз. Мин чаным олајды ки, һәр гәдәм атанда Сизин јолунузда гурбан едәјдим сөзләри илә бизи гаршылады. Кечәчи «Сарәнк»и охудугдан сонра тојда әјләшәнләр мәним охумағымы тәләб етдиләр. Охумаг сөзүнү ешидән әмим һәм тәәччүбләнди, һәм дә севинди, чүнки о вахта кими әмим мәним сәсими ешитмәмишди. Сөһбәтә гарышан тој бәји Әрәб оғлу Исмајыл әмимә деди:

— Мәшәди Сејидәли! Гој гардаш баласы Кечәчинин јанында отурсун. Тарзән Баллычалы Бахшы тары, каманчачы Арменак Шушински исә каманчаны «Гатар» үстүндә көкләдиләр. Кечәчи мәнә гавалы верәндә доғрусу мән өзүмү итирмишдим. Буну көрән бөјүк ханәндә мәнә тохтаглыг вериб деди:

— Горхма, үрәклә оху!

Мән «Гатар»ы тарын «үззал» пәрдәсиндә сүрәкли зәнкуләләр илә битирдикдә мәчлиси алгыш сәдалары бүрүдү. Һамы әмими вә мәни тәбрик етди. Хүсусилә Мәшәди Мәһәммәд илә Мәшәди Дадашын севинчинин һәдди јох иди. Онлар әмимә мәсләһәт көрдүләр ки, Шушаја гајыданда мәни дә өзү илә шәһәрә апарсын. Бир нечә күндән сонра әмим Сејидәли мәни Шушаја апарды.

XIX әсрдә Шуша шәһәри бүтүн Гафгаз үчүн

[1] Мәшәди Мәһәммәд (Гарјағды оғлу Чаббарын бөјүк гардашы), XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлләриндә јашамыш мәшһур һәвәскар ханәндә, һәм дә шаир иди.

[2] Мәшәди Дадаш. XIX әсрин биринчи рүбүндә јашамыш һәвәскар ханәндә иди.

бир консерваторија ролуну ојнадығындан јај вахтлары Загафгазијанын һәр јериндән бураја шаирләр, драматурглар, бәстәкарлар, мәшһур артистләр вә мусигичиләр топлашараг, театр тамашалары кәстәрир, тој шәнликләриндә вә Шәрг консертләриндә иштирак едәрдиләр.

Тәсадүфи дејилдир ки, тәкчә XIX әсрдә истеʼдадлар мәскәни олан бу шәһәрдә 95 шаир вә әдиб, 22 мусигишүнас, 38 ханәндә, 12 нүсхәбәнд, 19 хәттат, 16 нәггаш, 18 меʼмар, 5 астроном, 16 һәким, 42-јә гәдәр мүәллим вә саирә олмушдур.[1] Бу бөјүк зијалы дәстәси Шуша шәһәрини мәдәнијјәт мәркәзинә чевирмәкдә вә инкишаф етдирмәкдә бөјүк рол ојнамышдыр.

Шуша өзүнүн фүсункар тәбиәти вә габагчыл мәдәнијјәти илә шөһрәт тапдығындан истәр Гәрбдән вә истәрсә дә Шәргдән кәлән сәјјаһларын, әдибләрин, шаирләрин вә биринчи нөвбәдә мусигишүнасларын нәзәр диггәтини чәлб етмишдир. Көркәмли совет мусигишүнасы В. Виноградов јазмышдыр: «Јашыл отлагларын бүрүдүјү сылдырым дағ дөшүндә көзәл мәнзәрәли Шуша шәһәри дүшмүшдү. Онун көзәл тәбиәт мәнзәрәләри һәр ил сәјјаһлары өзүнә чәлб едир, јашыллыглара гәрг олмуш дағларын мүлајим чизкиләри јолчулары валеһ едир. Лакин Шушадан алынан естетик тәәссүрат бунунла гуртармыр, бурада Азәрбајчанын башга рајонларына нисбәтән мусиги даһа чохдур. Бурада һәмишә халг маһныларыны, ханәндәләри, чалғычылары динләмәк вә рәгсләрә бахмаг олар. Шуша узун заманлардан бәри мусиги мәркәзи кими танынмыш вә халг мусиги истеʼдадларынын түкәнмәз мәктәби кими бүтүн Загафгазијада шөһрәт газанмышдыр. «Шуша мусигичиләри» Азәрбајчан мусигисинин тарихини

[1] Бах: «Коммунист» гәзети, 8 август 1945-чи ил.

јаратмыш вә ону јалныз өз вәтәнләриндә дејил, һәм дә Шәргин башга өлкәләриндә тәмсил етмишләр».[1]

Гарабағын вә онун мәркәзи шәһәри Шушанын мусиги һәјаты мәшһур рус мусигишүнасы П. Востриковун да гәлбиндә дәрин изләр бурахмышды. Гарабағын мусиги һәјатыны јахындан өјрәнән мусигишүнас јазмышдыр:

«Охумаг Гарабағдакы кими һеч јердә јајылмамышдыр. Бурада һамы евдә, бағда, тарлада, шәнликдә, гәмликдә, гоһум вә дост арасында охујур. Гарабағда һәм балача, һәм бөјүк, чаван вә гоча белә охујур. Һамы охудуғу маһныларда тәскинлик вә мә'нәви гида тапыр».[2]

XIX әсрин икинчи јарысындан та XX әсрин 20-чи илләринә кими Шуша мусигичиләри нәинки Гарабағда, Загафгазијанын бөјүк шәһәрләриндә чыхыш едәрәк һәмин јерләрдә милли мусигимизин инкишафына тәкан верирдиләр. Мәсәлән, кәнч Сејид Шушаја кәлән илдә шушалы мусигичиләрдән Әбдүлбағы Зүлалов, Бала оғлу, Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев, Шәмил Мәликов, Саша Тарханов, Севи, Левон Гараханов Тифлисдә, Чаббар Гарјағдыоғлу, Гурбан Пиримов Бакыда, Малыбәјли Һәмид, Әскәр, Мәшәди Чәмил Әмиров, Бөјүк Киши Әлијев Әли Чавад оғлу Кәнчәдә, Мәчид Беһбудов, Рөвшәнин Нәвәси Шүкүр Ирәванда ханәндәлик едирдиләр. Бөјүк әдибимиз Ә. Б. Һагвердијев һаглы олараг гејд едир ки, «Гарабағ ханәндә мә'дәнидир. Бурадан Һачы Һүсү, Мәшәди Иси, Һәсәнчә, Гарјағды оғлу кими адлы-санлы ханәндәләр чыхыбдыр. Гафгазын һәр јеринә кетсән орада ханәндәни, тарчаланы, каманчачыны гарабағлыдан көрәчәксән».[1]

[1] В. Виноградов. Узеир Гаджибеков и Азербајджанскаја музыка», Москва, 1938-чи ил, сәһ. 9.

[2] П. Востриков. «Музыка и песнја у азербайджанских татар», Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа. Тифлис, 1912 г, выпуск 42. отдел 11, стр. 12.

Беләликлә, Шушадан чыхан мусигичиләр үмумазәрбајчан мусигисини Гафгазын һәр јериндә јајмагда вә инкишаф етдирмәкдә өлмәз хидмәт көстәрмишләр.

Лакин јај ајлары кәләндә һәр ханәндә өз дәстәсилә Шушанын јај клубунда, сәфалы јајлагларында вә сәрин булагларынын башында гурулан мәчлисләрдә динләјичиләрә мусиги аләминдән гәрибә һекајәтләр сөјләјирдиләр. Һәр евдән, һәр дашын дибиндән, һәр ағачын алтындан гармон, нејтар, каман сәси учалырды. Бурада кичикдән бөјүјә гәдәр һамы чалыб охујар, рәгс едәрди. Тәсадүфи дејилдир Гарабағда мәсәл вар дејәрләр: «Шушанын ушаглары ағлајанда «Сеҝаһ», күләндә исә «Шаһназ» үстүндә күләрләр». Көзәл Шушанын зәнкин мусиги мүһитини нәзәрә алан Мәшәди Сејидәли киши дә гардашы оғлу Сејиди Шушаја кәтирмишди.

Мәшәди Сејидәли дөврүнүн тәрәггипәрвәр адамы олмуш, һәм дә маһир мусигишүнас кими ад-сан чыхармышды. Мәшәди Сејидәли кәнч ханәндәнин мусиги тәһсили илә шәхсән мәшғул олар, Сә'динин, Һафизин, Фүзулинин вә Закирин ше'рләрини Сејидә әзбәрләдиб муғам үстүндә охударды.

Гејд етмәлијик ки, кәнч Сејидин бир ханәндә кими јетишмәсиндә бөјүк муғәннимиз Чаббар Гарјағды оғлунун һәлледичи тә'сири олмушдур. О заман Мәшәди Сејидәлинин еви Чаббарын евинә јахын олдуғундан, кәнч Сејид мәшһур ханәндәнин охумағыны тез-тез ешидәрмиш. Гочаман ханәндә бу барәдә белә дејирди:

— Әмим Чаббар илә дост иди. Мәни өзү илә

[1] Ә. Б. Һагвердијев. Сечилмиш әсәрләри, икинчи чилд, Бакы, 1957-чи ил сәһ. 56.

Чаббар охујан мәчлисләрә апарарды. Чаббара гулаг асанда үрәјимдә арзулар ојнарды. Чаббар кими бир уста ханәндә олмаг үчүн өз үзәримдә һәвәслә чалышырдым. Одур ки, саатларла Чаббарын гармафон валларына гулаг асар, һәмишә онун охумағыны ешитмәјә чан атардым.

Сејид Шушинскинин шушалылар гаршысында илк чыхышы 1908-чи илдә «јај клуб»унда олмушдур. Мәшһур муғәннимиз Ислам Абдуллајев һәмин консертдә Сејидин нечә охудуғуну белә хатырлајыр:

— Бир күн шәһәрин јај клубунда бөјүк консерт олду. Бу консертә Гарабағын мәшһур ханәндәләри илә бирликдә мән дә дә'вәт олунмушдум. Клубун әтрафына миндән артыг адам топлашмышды. Билетләр бир һәфтә габаг сатылыб гуртармышды... Билет тапа билмәјәнләр консертин башланмасына һәлә бир саат галмыш клубун әтрафындакы бөјүк евләрин дамына, «Үч мых»ын башына вә «Кавур гаJа-сы»нын әтәјинә јығышараг консертин башланмасыны сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Ахшам саат 9-да консерт башланды. Чаббар, Гасым, Мәшәди Мәммәд, Һәмид вә Кечәчи охудугдан сонра консерти идарә едән, Азадбәј Әмиров кәнч Сејидин «Мани» охујачағыны е'лан етди. Тарзән балача Грикор мизрабы тарын симләри үстүндән көтүрмәмиш клубун сәһнәсиндән елә бир сәс учалды ки, бүтүн мусигичиләр јерләриндә гурујуб галдылар. Салону алгыш сәсләри бүрүдү. Сејидә икинчи дәфә «Бајаты Шираз» охутдулар. Сејид «Бајаты Шираз»ын «Хавәран» шө'бәсиндән «Гатар»а кечәндә мәшһур мусигичиләри белә һејран етди. Доғрусу «Хавәран»дан «Гатар»а кечмәк ханәндәдән зил сәсдән башга, һәм усталыг, һәм дә чәсарәт тәләб едир. 19 јашлы кәнчин белә бир усталыгла бир муғамдан башга бир муғама кечмәси доғрусу мәнә мө'чүзә кими көрүнүрдү. Сејид тарын сон пәрдәләриндән ашағы енәрәк

тәкрар зәнкуләләр вуранда Чаббар әлиндәки гавалы кәнара туллајыб бөјүк бир һејрәт ичәрисиндә Сејидә тамаша едирди. Бу заман көрдүм ки, Кечәчи оғлу әлләрини јухары галдыраpаг дејир «Бари илаһи, бу нәдир? Бу нә аләмдир? Шүкүр сәнин јаратдығына. Инди билдим ки, һәзрәт-Давуд[1] доғру имиш». Сөһбәтә гарышан Малыбәјли Һәмид өзүнү сахлаја билмәјиб башыны булады, «Әши, нә данышырсан? Һәзрәт Давуд сағ олсајды, онун өзү белә бу сәсә һејран галарды».

Сејид дәсткаһы гуртарыб ајаға галхдыгда салондакы тамашачылар узун заман кәнч ханәндәни алгышладылар. Азадбәј нә гәдәр чалышдыса чамааты сакитләшдирә билмәди. Нәһајәт, салонун ортасында әјләшән Ханлыг Мухтар[2] ики дәфә көјә күллә атдыгдан сонра тамашачылар сакит олдулар. Сејидә үчүнчү дәфә «Шәкәр оғлунун шикәстәси»ни охутдулар. Сејид шикәстәни охујуб гуртарандан сонра рәһмәтлик Чаббар сәһнәјә галхыб Сејиди бағрына басараг көзләри јашармыш һалда деди: — Чамаат! Инди мән өлсәм дә, даһа гәмим јохдур, чүнки мәндән сонра Сејид вардыр».[3]

Һәмин консертдәки мүвәффәгијјәтдән сонра Сејидин чазибәли сәсини динләмәјә нәинки динләјичиләр, һәтта мусигичиләр белә чан атырдылар. Дејирләр ки, һәр күн дәстә-дәстә тар вә каманча чаланлар кәнч ханәндәни өзләри илә ел шәнликләринә дә'вәт етмәк үчүн Мәшәди Сејидәлинин дарвазасы әтрафына топлашардылар. Мәшәди Сејидәли Сејидин тојларда охумасына ичазә вермәсини хаһиш едән тарзәнләрә һәмишә дејәрди: «Сејид һәлә ушаг-

---

[1] Һәзрәт Давид—Шәрг әдәбијјатында көзәл сәс рәмзидир.

[2] Ханлыг Мухтар: Хан Сарајында хидмәт етмиш, шәһәрдә сајылан вә һөрмәтли шәхсләрдән бири олмушдур.

[3] И. Абдуллајевин хатирәләриндән (хатирә китабын мүәллифиндәдир).

дыр, она ханəндəлик етмəкдəн əввəл мусиги алəминин сирлəрини өјрəнмəк лазымдыр». Мəшəди Сејидəли һаглы иди, чүнки Сејид јалныз Һорадиздə мəдрəсəни битирмишди. Мусиги елминдə һəлə чох шеји билмирди. Сејидə ханəндəлик сəнəтинə там јијəлəнмəк үчүн классик Шəрг муғамларыны вə халг мусигисини дəриндəн өјрəнмəси зəрури иди. Буну нəзəрə алан Сејидəли кəнч Сејиди о заман Шушада бөјүк фəалијјəт көстəрəн мəшһур мусигишүнас Нəввабын һүчрəсинə апарыр. Гејд етмəлијик ки, Шушада мусиги елминин инкишафында Нəввабын мүстəсна хидмəти олмушдур. Мə'лум олдуғу үзрə ханəндə сəнəтинин инкишафында мүһүм рол ојнамыш амиллəрдəн бири дə XIX əсрин икинчи јарысында Азəрбајчанда тəшкил олунмуш əдəби вə мусиги мəчлислəри иди. Мəшһур мусигишүнас Харрат Гулунун өлүмүндəн сонра (1883) Шушада кечəн əсрин 80-чи иллəриндə Кор Хəлифə адлы бириси мусиги мəктəби ачмышдыр. О, тəлəбəлəрə муғам охумағы вə тар, каманча чалмағы өјрəдирди. Кор Хəлифəнин мəктəби бир чох мусигичилəр јетишдирмишдир. Лакин Кор Хəлифəнин өлүмүндəн сонра мəктəб бағланыр. Бу һадисəдəн сонра XIX əсрин 90-чы иллəриндə Азəрбајчанын мəшһур алими, шаири вə бир чох сəнəтлəрин саһиби олан мусигишүнас Мир Мөһсүн Нəвваб бөјүк ханəндəмиз Һачы Һүсүнүн јахындан иштиракы илə Шушада «Мусигишүнаслар мəчлиси» јарадыр. XX əсрин əввəллəриндə исə Молла Ибраһимин мусиги мəктəби[1] мөвчуд иди. Нəһајəт 1905-чи илдəн сонра Нəвваб јенидəн шəһəрин мусиги һəјатында бөјүк рол ојнады. О, Шушанын ачыг фикирли үрəфаларыны, исте'дадлы кəнчлəрини əтрафына топлајыб һүчрə ачыр. Нəвваб һүчрəсинə јығылан тəрəгги севəнлəр вə зијалылар һəјатын

[1] Севимли мүғəннимиз Бүлбүл бу мəктəбдə охумушдур.

мухтəлиф саһəлəриндəн, поезијадан, мусигидəн, тарихдəн сөһбəт едəрдилəр. Нəввабын һүчрəси Харрат Гулунун мусиги мəчлисиндəн вə Хуршуд Бану Натəванын «Мəчлиси-үнсүндəн» сонра шəһəрин əдəби вə мусиги һəјатында көркəмли рол ојнамыш вə бир нөв мəдənијјəт университетинə чеврилмишдир.

Бу көркəмли мусигишүнас ханəндəлəрин дүзкүн охумасына вə усталығына диггəт верəр, һəм дə рəһбəрлик едəрди. Бурада «Шур», «Раст», «Маһур», «Чаһаркаһ», «Бајаты Исфаһан» кими классик муғамлары бир-ики саат охујардылар. Мəчлисдə иштирак едəн ханəндəлəр бүтүн муғамлары дүзкүн вə тамам-дəсткаһ охумагла бəрабəр, һəм дə бунларын һəр бири мүəјјəн бир муғамы даһа чох өјрəнəрəк өз шакəри һесаб едиб башга муғамлардан даһа көзəл охујардылар. О заман Нəввабын һүчрəсиндə Ислам Абдуллајев, Молла Вəли, Чəмəнли Мəшəди Чəфəр, Мəшəди Чəмил Əмиров, Гаракөз Зүлфүгар, гəссаб Абыш вə башгалары охујардылар. Бураја əмиси Сејидəли илə кəнч Сејид дə кəлəрди.

Мəчлисдə муғамларын дүзкүн охунмасына, гəзəллəрин сечилмəсинə, һəм дə јени тəснифлəрин ифа олунмасына чидди диггəт верилəрди. Бə'зəн бир муғамы бир нечə ханəндə охујарды, онлары динлəјəн тамашачылар илə бирликдə пешəкар вə һəвəскар ханəндəлəр өз фикирлəрини сөјлəјəр, дəсткаһ охујан ханəндəнин сəһв чəһəтлəрини тəнгид едəрдилəр. Бə'зəн бу тəнгиди гејдлəр ачыг мүбаһисəлəрə чеврилəрди. Белə мүбаһисəлəрдə кəнч Сејид фəал иштирак едəрди. Бə'зəн мүбаһисə кəскин шəкил алдыгда мүəјјəн бир муғамы тамам-дəсткаһ охумаг үчүн мүсабигə е'лан едилəрди. Белə мүсабигəлəри кечирмəк үчүн хүсуси јер тə'јин олунар вə ораја топлашардылар. О заман белə мүсабигəлəрин чанлы шаһиди вə иштиракчысы олан мəшһур каманчачы Саша Оганезашвили јазырды:

«...Мусабигә үчүн ән јахшы сазәндәләр бураја чағырылырды. Һәлә мусиги мәчлисләринә бир һәфтә галмыш ән јахшы сазәндә вә ханәндәләри, һабелә рәјиси-мәчлисләри сечмәк үчүн комисјонлар ајрылырды. Рәјиси-мәчлис чағыран ханәндә вә сазәндәләрин ифа едәчәкләри мусиги програмыны тәртиб едирди. Тамашачылар үчүн мүәјјән бир гајда гојулмушдур: ханәндәнин охудуғу сөзләрә диггәтлә гулаг асмаг үчүн һамы там сүкунәт сахламалы иди.

Рәјиси-мәчлис вә халг тәрәфиндән бәјәнилән мусигишүнас вә ханәндәләр мүкафат вә пул алырдылар. Програмы ифа едә билмәјәнләр исә истеһзалар алтында мәчлисдән чыхарылырды. Буну билдикләри үчүн һәр бир ханәндә вә мусигишүнас өз ихтисасыны ајрыча олараг өјрәнмәјә сә'ј едирди».[1]

Мусигимизин бешији олан көзәл Шушанын белә бир мүһити башга сәнәткарлар кими кәнч Сејидин дә пешәкар бир ханәндә кими пүхтәләшмәсиндә һәлледичи рол ојнамышды. Сејид ики илдән артыг бир мүддәтдә Нәвваб һүчрәсинин ән фәал үзвләриндән олмушду. Артыг 1910-чу илдән Нәвваб кәнч ханәндәнин халг шәнликләриндә, мусиги мәчлисләриндә охумасыны мәсләһәт көрүр.

1911-чи илин јајында Шуша тачири Кеванд Ајдынов өз мүштәриләринин шәрәфинә шәһәрин ән сәфалы јерләриндән бири олан «Бузхананын һәјәти»ндә гонаглыг тәшкил етмишди. Һәмин гонаглыға шәһәрдән 150-јә јахын адам дә'вәт олунмушду. Бу зијафәт әслиндә достлуг бајрамы кими гејд едилирди. Гонаглыгда мәшһур ханәндә Ислам Абдуллајев, тарзән балача Грикор, каманчачы Мирзә, ханәндә Гаракөз Зүлфүгар вә Күлаблы ашыглары

[1] Саша Оганезашвили «Азәрбајчанда халг мусигисинин вәзијјәти», «Дан улдузу» журналы, Тифлис, 1927-чи ил, № 3, сәһ. 32.

Аббасгулу вә Нәчәфгулу да өз дәстәсилә иштирак едирди. 21 јашлы Сејид дә әмиси Сејидәли илә һәмин мәчлисә гонаг кәлир. Мәчлисин ахырында Сејидәли масабәји Ханлыг Сәлимдән Сејидин охумасына ичазә вермәсини хаһиш едир. Сејид уста тарзән Грикорун вә гочаман каманчачы Мирзәнин мүшајиәти илә «Бајаты Исфаһан» муғамыны охујур. Кәнч ханәндәнин әзәмәтли вә инчә сәси, муғамы тамам-дәсткаһ охумасы динләјичиләри һејран етдијиндән мәчлис әһли ону тә'рифләјиб разы галдыгларыны билдирмишди.

Гаш гаралан заман 150 атлы «Ирәван гапысы»ндан шәһәрә дахил оларкән «Гарабағ шикәстәси»ни дует шәклиндә охујан Ислам илә Сејидин инчә сәсләри күчәләрә вә евләрин ејванларына чыхан минләрлә шәһәр әһлинин үрәкләрини риггәтә кәтирирди. Дејиләнә көрә атлы дәстәси шәһәрин мәркәзи һиссәсинә дахил олдугда Сејидин чазибәли сәсини ешидиб, ону көрмәјә чан атан минләрлә шәһәр сакини Сејидә јенидән «Гарабағ шикәстәси»ни охумағы тәһрик етмишләр.

Бу һадисәдән сонра Сејидин шөһрәти бүтүн Гарабаға јајылыр. О, тез бир заманда халгын һүснрәғбәтини газаныр. Демәк олар ки, Шушада гурулан бүтүн мәчлисләрә ону дә'вәт едирдиләр. О дөврүн Мәшәди Зејнал, Мәрди Чаныбәјов, Балача Грикор, Малыбәјли Һәмид, Мәшәди Чәмил Әмиров вә Татавос Арутјунов кими мәшһур тарзәнләри Сејид илә мәчлисә чыхмағы өзләри үчүн шәрәф билирдиләр. Бу исә сәбәбсиз дејилдир, чүнки Сејиддә кениш диапозона малик сәс олмагла һәм дә муғамлары дүзкүн вә сәлист охумаг габилијјәти вар иди. Онун охумағы нәинки динләјичиләри, һәтта о дөврүн сәнәт јолларында сач ағартмыш мәшһур ханәндәләри белә валеһ едирди.

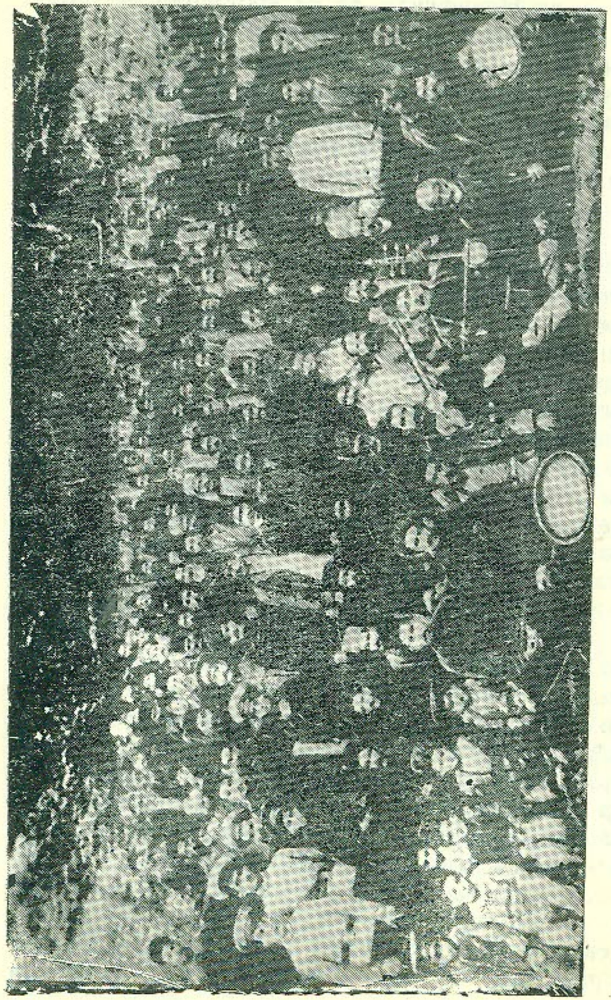

1911-чи илин ијун ајы. Шушанын «Бузхана һәјәти»ндә мәчлис. Биринчи сырада, солдан: Сејид Шушински, ханәндә Гаракөз Зүлфүгар, Секаһ Ислам, тарзән Балача Грикор, каманчачы Мирзә вә Кулаблы ашыглары.

ГАРАБАҒ ТОЈЛАРЫ

Кечән әсрләрдә олдуғу кими XX әсрин әввәлләриндә дә Гарабағда аилә шәнликләри, ел мәчлисләри ичәрисиндә Азәрбајчан халгынын ән көзәл адәт вә ән'әнәләриндән бири олан тој мәчлисләри хүсуси јер тутурду. О дөврдә ханәндәләр шәһәрләрдә тәшкил едилән зијафәтләрдә, мәчлисләрдә, чајханаларда, театр тамашаларынын фасиләләриндә вә Шәрг консертләриндә чыхыш едирдиләр.

Тој мәчлисиндә ханәндәләрин репертуары даһа кениш олурду. Бу исә тәсадүфи дејилдир, чүнки Бүлбүлүн гејд етдији кими, о заманын мәдәнијјәт

евләри тојлар иди. Башга мәчлисләрә нисбәтән тој шәнликләри халгын естетик тәрбијәсиндә әһәмијјәтли јер тутур. Халгымызын мә'нәви аләминдә тојларын тутдуғу ролдан бәһс едән академик Мәммәд Ариф јазмышдыр: «Аилә мәрасимләри ичәрисиндә тој хүсуси бир јер тутур. Тој халг мәишәт әјләнчәләринин ән күтләвиси вә ән мәшһурудур. Тој ади евләнмә мәрасими чәрчивәсиндән чыхараг хүсусән кәнд јерләриндә, ичтимаи-мәдәни бир әјләнчәјә чеврилир. Тојун өз дахили аләми вардыр. Орада нүмајиш етдирилән әјләнчә вә ојунларын репертуары кенишдир. Кукла театрындан тутмуш чыдыра гәдәр мүхтәлиф әјләнчәләр тојларда да нүмајиш етдирилир. Буна көрәдир ки, халг театрынын үнсүрләри мүәјјән дәрәчәдә бу тој мәрасимләри илә бағлы олараг бу күнә гәдәр кәлмәкдәдир».[1]

Милли ән'әнәјә көрә истәр кечмишдә вә истәрсә дә һазырда Азәрбајчан тојларына ханәндә дә'вәт едәрләр. Үмумијјәтлә, бир тој мәчлисинә бир сазәндә дәстәси дә'вәт олунарды. Лакин бә'зи тојларда тој саһибинин мадди вәзијјәтиндән асылы олараг 5—6 ханәндә дәстәси иштирак едирди. Бөјүк тојлара һәм ханәндә вә һәм дә ашыг дәстәси чағырардылар вә нөвбә илә охудардылар.[2] Бу садә вә мә'налы халг мәчлисләринә Сејид Шушински дә бир ханәндә кими тез-тез дә'вәт олунарды. Шүбһәсиз ки, бу тој мәрасимләри кәләчәјин бөјүк ханәндәсинин сәнәт аләминдә өзүнә лајиг јер тутмасында аз әһәмијјәти олмамышды.

XVIII — XIX әсрләрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда, хүсусилә Гарабағда тојлар 3, 7,

[1] М. Ариф. «Халг театры», «Искуство Азербайджана» журналы, Бакы, 1950-чи ил, III чилд, сәһ. 8.

[2] Бах: Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, икинчи чилд, Бакы, 1965, сәһ. 217.

14, 21 вә бә'зән дә 40 күн давам едирди. Бу узун чәкән тојларын сәбәби вар иди. Мәсәлән, үч күн чәкән тојлар адичә тој сајылырды. Бурада чох вахт бир сазәндә вә јахуд бир ашыг дәстәси дә'вәт олунарды. Једди күн чәкән тојлар исә муғам мусигиси илә әлагәдар иди. Јә'ни бураја чох һалларда једди ханәндә дәстәси дә'вәт едәрдиләр. Һәр ханәндә өзүнә мәхсус көзәл ифачылыг мәһарәти көстәрмәклә мүәјјән бир муғамы тамам-дәсткаһ охујарды. Јә'ни әкәр тојун биринчи кечәси «Раст» дәсткаһы охунурдуса, икинчи кечә «Чаһаркаһ», үчүнчү кечә «Шур», дөрдүнчү кечә «Секаһ», бешинчи кечә «Бајаты Исфаһан», алтынчы кечә «Раһаб», нәһајәт, једдинчи кечә исә «Шуштәр» охунарды. Буна көрә дә һәр дәсткаһ охујан ханәндә бу кечәләрә чидди һазырлашар вә чалышарды ки, башгаларындан даһа јахшы охусун. Белә мәчлисләрдән бири 1831-чи илдә Нахчыван шәһәриндә Нахчыван ханынын гызы шаирә Гөнчә Бәјимин тојунда ваге олмушду. Һәмин мәчлисдә ханәндә Мәшәди Чаббар Газыјев (мәшһур тарихчи, профессор Мәммәд Газыјевин бабасы), тарчалан Ағамал Мәлик-Ағамалов, ејни заманда Ирандан дә'вәт олунмуш мәшһур ханәндә Чәфәр вә мүтрүб Исмајыл белә иштирак етмишләр. Беләликлә једди күн давам едән бу тојда једди муғам охунмушду.

Азәрбајчанда 14 күн чәкән тојлардан ән мәшһуру 1879-чу илдә гәдим Кәнчә елинин Хачбулаг јајлағында ады дилләрдә дастан олан мәшһур халг гәһрәманы Дәли Алынын мәчлиси олмушдур. Һәмин тоја өз дәстәси илә дә'вәт олунан мәшһур ел ашығы Әләскәр Туфарганлы Аббасын «Вүчуднамә» дастаныны 14 кечә сөјләмишдир. Мәһз буна көрә дә бу тој 14 күн чәкмишдир. Ашыг Әләскәр Дәли Алынын мәчлисиндә халг гәһрәманынын шәрәфинә дастан һәср етмишдир. О, ше'рин бир јериндә Дәли Алыны вә онун мәчлисини белә тә'риф едир:

Алы мәчлисә кәләндә
Тәәччүб галдым ишләринә,
Анасы ону тәк доғуб
Гурбандыр сәрим сәринә.
Шабаша бешлик гызыл
Ишләрди гәпик јеринә
Нечә сандыглар ачылды
Сәррафын дуканы кими.

Јери кәлмишкән ону да дејим ки, Дәли Алынын оғлу Мәһәммәд Мәһәррәмов да атасы кими гәһрәман олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә икидлик көстәрән гвардијачы баш лејтенант Мәһәммәд Мәһәррәмова Совет Иттифагы Гәһрәманы кими јүксәк ад верилмишдир. Аталар доғру демишдир: «Әрдән әр төрәјәр». Ону да охучунун нәзәринә чатдырым ки, ашыг Әләскәрин Дәли Алыја һәср етдији үч дастаны сонралар Кәнчә ашыглары тәрәфиндән үч күнлүк чәкән тојларда охунарды. Мәнә Кәнчәдә дедиләр ки, мәшһур ел ашығы, әмәкдар инчәсәнәт хадими ашыг Ислам Јусифов бу дастаны бөјүк мәһарәтлә охујармыш.

40 күн чәкән тојлардан ән мәшһуру Хан гызы Хуршуд Бану Бәјим (Натәванын) тоју олмушдур. Бу тој 1847-чи илдә Шушада вурулмушдур. Һәмин тојда демәк олар ки, бүтүн Азәрбајчан ханлары, күрчү вә Дағыстан (кумук, авар, ләзки) кнјазлары, һәтта, рус кенераллары белә јахындан иштирак етмишләр. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Чүнки о заман Хан гызы Натәван түрк тајфаларындан олан кумук Хасај Хан Исмијевә әрә кедирди. Хасај Хан исә рус ордусунун кенералы олмагла Гафгаз чанишинлијинин һәрби гәраркаһында јүксәк вәзифә саһиби иди.

Һәмин вахт (1847-чи ил) Шушаја Хан гызынын тојуна дә'вәт олунан Гафгаз чанишини Кнјаз Воронсов бә'зи сәбәбләрә көрә тоја кәлә билмәдијиндән өз јеринә Азәрбајчанын мәшһур јазычысы вә

мүтәфәккири Мирзә Фәтәли Ахундову көндәрмишди. Һәмин тојда Мирзә Фәтәли Гасымбәј Закирлә таныш олмушдур.

Јери кәлмишкән бурада бир һашијә чыхмаг истәрдим. М. Ф. Ахундовун сонралар Гасымбәј Закирә јаздығы мәктублардан (ше'рләрдән) мә'лум олур ки, Хан гызынын тојунда оларкән нәдәнсә Хан гызындан бир балача инчимишди. Буна көрә дә о, Закирә јаздығы ше'рләринин бириндә буна белә ишарә едир:

Өзкә чәфаларым дурсун кәнара,
Нә лазым һәр бирин салмаг Шумарә?
Хејр ишинә онун мән о дијарә,
Шаду хүррәм кетдим гајытдым бәс хар.

Лакин һәмин ше'рин сонракы бәндиндән мә'лум олур ки, бурада тәгсир Мирзә Фәтәлинин өзүндә олуб. Буну онун өзү белә е'тираф едир вә Закирдән хаһиш едир ки, кет мәним әвәзимдән Натәвандан үзр истә:

Мәним вар кәрчи бир аз күнаһым,
Сән кет һүзуруна, ол үзрхаһым.
Сөјлә ки еј шаһым, еј гибләкаһым,
Инчимә, кәр етдим шикајәт изһар!

Бизим үчүн чох мараглы оларды әкәр билсәјдик ки, Хан гызы илә Мирзә Фәтәлинин арасында олан инчиклик нә үстүндә олуб. Тәәссүф ки, әдәбијјатшүнасларымыз индијә гәдәр ағызларына су алыб динмирләр... Һәрчәнд мәшһур тәдгигатчы Фиридун бәј Көчәрли бу инчиклијин сәбәбини Хан гызы Натәванын Мирзә Фәтәлијә гаршы сојуглуғунда көрүр. Лакин бизә елә кәлир ки, бу мәсәләнин һәртәрәфли тәдгигатына еһтијач дујулур.

Гырх күн гырх кечә кечән бу тој чох тәм-тарагла кечмишдир. Тојда мәшһур Гарабағ хanәндәси

Мирзә Һүсејн, тарзән Мирзә Әләскәр Гарабағи вә каманчазән Гарачы Һачыбәј чалыб-чағырмышлар. Һәмин тојда Көјчә вә Күлаблы ашыглары да мејдан суламышлар.

Гырх күн чәкән тојлардан бири дә Гарабағда—Шуша галасында шаирә Хан гызы Хуршуд Бану Бәјим Натәванын оғлу кнјаз Меһдигулу ханын мәчлисини көстәрмәк олар. Бу тојда башда ашыг Нәчәфгулу олмагла Күлаблы ашыглары вә ејни заманда XIX әсрин мәшһур ханәндәси Һачы Һүсүнүн вә Азәрбајчан тарынын атасы Садыгчанын башчылығы илә бүтүн Гарабағ мусигичиләри иштирак етмишләр. Бу гырх күнлүк тојда ашыг вә ханәндә дәстәләри нөвбә илә охумушлар. Тој үч јерә бөлүнмүшдүр: Бир мәчлисдә әсилзадәләр, икинчи мәчлисдә сәнәткарлар, үчүнчү мәчлисдә исә шәһәр јохсуллары тәмсил едилмишләр. Дејиләнә көрә Хан гызы гырх күн, гырх кечә Гарабағын јохсул кәндлиләринә плов вермиш вә һәр кәлән касыб тамашачыја хәләт бағышламышдыр.

Шүбһәсиз ки, једди, он дөрд, ијирми бир вә гырх күн чәкән тојлар бөјүк мусиги мәчлисинә, консерт салонуна, даһа доғрусу мүсабигәләрә чевриләрди. Бурада истәр-истәмәз ифачылыг сәнәти јени вүс'әт аларды. Даһа доғрусу, бу мәчлисдә ифачылыг сәнәтинин инкишафына бөјүк тәкан верәрди. Һәмин тојларда јени-јени охујуб чаланлар, көзәл рәгс етмәји бачаранлар орталыға чыхарды. Бу тој мәчлисләри гејд етдијимиз кими һәм дә ифачылар үчүн бир нөв мусиги мүсабигәсинә чевриләрди. Чүнки һәр сазәндә дәстәси чалышарды ки, даһа јүксәк тә'рифә вә даһа јүксәк мүкафата тәгдим олунсун.

Гырх күн чәкән тојларда гејд етдијимиз кими һәм ханәндә, һәм дә ашыг дәстәләри иштирак едәрдиләр. Белә тојларда ашыгларын репертуары чох кениш вә рәнкарәнк оларды. Бурада һәм инчә лирик маһнылар, һәм дә бөјүк гәһрәманлыг дастанлары, һәм мәзәли-сатирик әсәрләр, һәм дә јүнкүл ојун һавалары ифа олунарды. Халгын севинч вә кәдәри онун залымлара вә истисмарчылара гаршы әсрләр боју апардығы гәһрәманлыг мүбаризәси, тәбиәтә мәһәббәти ашыгларын ифачылығында өз бәдии ифадәсини тапырды. Бу тојларда ашыглар гырх бешә гәдәр бәдии поетик-мусигили һекајә (нағыл), 30-а јахын дастан (рәвајәт) вә сајсыз-һесабсыз ел нәғмәләри охујардылар.

Гәһрәманлар һаггында бөјүк епик дастанлардан (Короғлу, Нәби, Алы, Елдар, Гачаг Кәрәм вә саирә) ибарәт олан «гәһрәманнамә» тојларда даһа чох сәсләнәрди.

Дастанлардан: «Ашыг Гәриб», «Таһир вә Зөһрә», «Әсли вә Кәрәм», «Јусиф вә Зүлејха», «Валеһ вә Салијјә» кими лирик мәһәббәт дастанлары хүсусилә кениш јајылмышдыр. Тојларда гәһрәманлыг дастанлары илә јанашы лирик мелодијалар да ашыгларын ифачылыг мәһарәтини бәзәјирди. Онлар һәр тој кечәси: «Ирәван чухуру», «Шәрили», «Кешиш оғлу», «Нахчыванын кәдијиндән ашејдым», «Аразбары», «Мисири», «Мүхәммәс», «Гарачы» кими мелодијалары нөвбә илә охујардылар.

Көрүндүјү кими гәдим тојлар ади евләнмәк чәрчивәсиндән чыхыб милли шәнлик мәчлисләринә чевриләрди. Бу исә истәр-истәмәз мусиги мәдәнијјәтимизин, хүсусилә ифачылыг сәнәтимизин тәрәггисинә көмәк едирди. Өзү дә һәр тој мөвсүмү башлананда ханәндәләр һәр мөвсүмә јени һава вә јени маһны илә кәләрдиләр. Азәрбајчанда белә тојлар 1941-чи илә гәдәр давам етмишдир. Сонунчу једди күн чәкән тојлардан бирини 1936-чы илдә Шушада—Көчәрли мәһләсиндә гәссаб Шәмирин гызы Фатманын тојуну кördум. Тојда мәшһур ханәндәмиз Хан Шушински өз дәстәсијлә вә бир дә гармончалан Абу-

талыб чалыб чағырырды. Тој күнләринин бириндә бизим гоншумуз 19 јашлы Гәмәри «Гәшәнки» һавасына ојнатдылар. Гәмәрин көзәллијиндән руһланан Хан Гарабағ көзәлинә «Гәмәрим» маһнысыны гошду.

Сејид Шушински һәлә кәнч јашларында икән бир чох мәшһур тојларда чалыб-чағырмышды. Онун Кәнчәдә Сары Әләкбәрин, Ағдашда Мәммәдәли бәјин, Шушада Мирзалыбәјин, Тифлисдә Ајдынов Гевандын тој мәчлисләриндәки чалыб охумалары гоча тамашачыларын јадларындан чыхмамышды.

Истеʼдадлы ханәндә Бакыда да гурулан бир чох тој мәчлисләринин бәзәји вә јарашығы олмушдур. 1913-чү илдә 24 јашлы Сејид Бакы милјонери Шәмси Әсәдуллајевин гызынын тој мәчлисинә дәʼвәт олунмушду. О заман Бакыда чыхан «Кавказскаја копејка» гәзетинин вердији мәʼлумата көрә бу тојда 21 мин гонаг иштирак етмишди. Һәмин мәчлисдә кәнч Сејид тарзән Мәшәди Зејналын мүшајиәтилә елә мәһарәтлә охумушду ки, Чаббар Гарјағдыоғлу гијмәтли гавалыны она бағышламыш вә ағламышды. Мәчлисин јухары башында әјләшән Бакы милјонери Һачы Зејналабдин Тағыјев Чаббар Гарјағдыоғлуна мүрачиәтлә:

— Чаббар киши, Сејидә гавалы бағышладын, бу чох хошума кәлди. Доғрудан да Сејид көзәл охуду. Бәс ағламаг нә үчүн?

Гарјағдыоғлу көзләринин јашыны силиб пәришан һалда дилләнди:

— Һачы, Сејидин охумағы мәни о гәдәр мәфтун етди ки, севиндијимдән өзүмү сахлаја билмәјиб гәһәрләндим. Сиз јәгин фикир вермәдиниз. О, «Һасармүхалиф» охујанда нәинки, боғазында хырда гајнатмалар етди. Һәтта бурнунда белә охујуб зәнкулә вурду. 40 илдир ханәндәлик едирәм, мән һәлә бүтүн Шәргдә бурунда охујан ханәндәјә раст кәлмәмишәм. Бу муғам тарихиндә мисли-бәрабәри олмајан усталыг вә чәсарәтдир. Мән муғам хәзинәсинин сирләрини јалныз Сејидин охумағында дәрк етдим. Сејид Шәрг мусигисинин инчисидир»[1]

Сејид Шушинскинин бурнунда охумағы мәшһур мусигишүнас Мирзә Мухтарын да нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Мусигишүнас јазыр:

— «Охумаг заманы мүхтәлифлик хатиринә һәрдән бир бурунда охумаг (ағыз јумулмуш һалда) өзлүјүндә чох көзәл үсулдур, һәм дә һәр ханәндәјә мүјәссәр олан иш дејил. Бурада әсл мәһарәт, сәси бир мүддәт узатдыгдан сонра еһмаллыча ағыза кечирмәкдән ибарәтдир. Бу һүнәр истәр. Кәрәк бурада һеч бир сәс ајрылығы һисс олунмасын. Мәним истәр кечмишдә, истәрсә дә инди танıдығым ханәндәләрдән јалныз Сејид Шушински бурнунда охумаг үсулундан мәһарәтлә истифадә етмәји бачарыр. Бу ишдә бир мүғәнни она тај ола билмәз».[2]

Сејид Шушински һәлә Нәввабын һүчрәсиндә охујаркән ону һәрдән бир тој мәчлисләринә дәʼвәт едәрдиләр. Лакин артыг бу дөврдә (XX әсрин әввәлләри) Гарабағда 21, 40 күнлүк тојлар дәбдә дејилди. О заман Гарабағда дөвләтлиләр үч, једди, бәʼзән 14 күн тој едәрдиләр. Мәсәлән, үчкүнлүк тојун ики күнү «је кәл ахшамы» оларды. Јәʼни тоја дәʼвәт олунанлар өз евләриндә јејиб-ичдикдән сонра мәчлисә кәлмәли идиләр, јалныз үчүнчү ахшам әввәлдән мәчлисдә иштирак едәнләрә јемәк верилдикдән сонра кәлини кәтирмәли идиләр. Көркәмли сәһнә хадимләриндән республиканын әмәкдар артисти мәрһум Чәлилбәј Бағдадбәјовун хатирәләрин-

[1] Бах: Ф. Шушински. «Чаббар Гарјағдыоғлу», Бакы, «Ишыг» нәшријјаты, 1987-чи ил, сәһ. 125.

[2] Бах: Ә. Бәдәлбәјли. Мусиги лүғәти. Бакы, 1969, сәһ. 183.

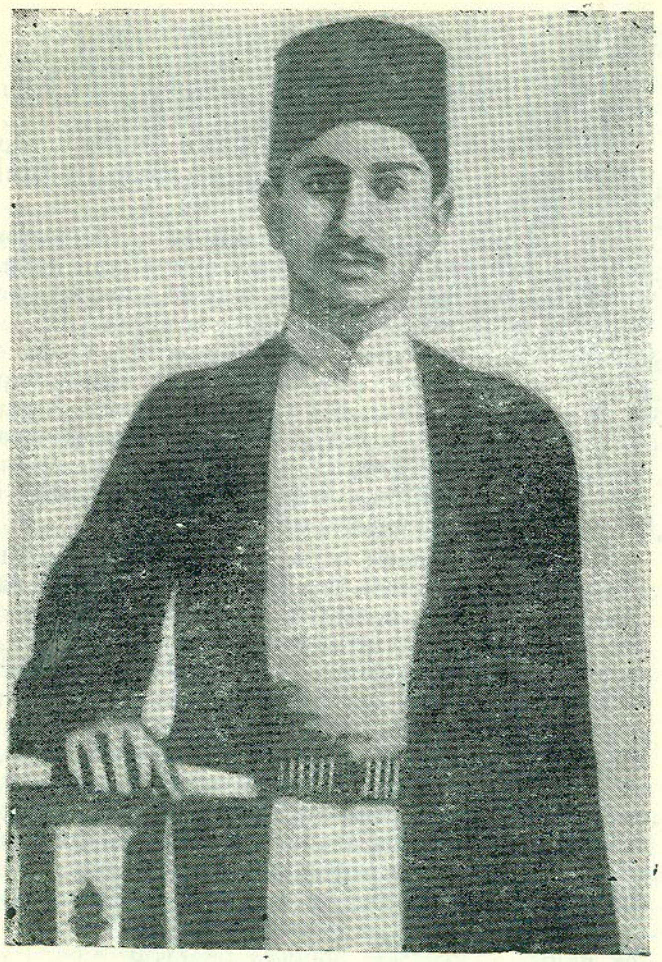

Сејид Шушински кәнчлик илләриндә (1912-чи ил).

дән мә'лум олдуғуна көрә, 7, 14 күн чәкән тојлар, тој саһибинин мадди вәзијјәти илә бағлы иди.

Белә тојлар шәһәрдә Һачы Бәширин, Нүсхәбәнд Мәшәди Әкбәрин, Һачы Дадашын, баггал Һәсәнин, Алыбәјин, Рүстәмбәјовларын вә Һачы Гулларын бөјүк салонларында ваге олунарды. Бә'зән гонагларын чохлуғуну нәзәрә алан тој саһибләри кениш һәјәтдә бир нечә јүз адам тутан мағарлар гурдурардылар. Ону да хүсуси олараг гејд етмәлијәм ки, о дөврдә нә гутуја пул салардылар, нә дә тој саһибинә пакет верәрдиләр. Тојда верилән шабаш исә тој саһибинә јох, мусигичиләрә чатарды...

Тој мәчлисинин јухары башында өз комик вә јахуд дилаварлији илә һәр кәсә јанашмағы бачаран, һәр кәсин хасијјәтинә ујғун олараг дил тапмағы билән, мусигинин инчә нөгтәләриндән баш чыхаран «тој бәјләри» вә јахуд «тој падшаһлары» әјләшәрдиләр.

Тој падшаһларынын габағында ичәриси ширин вә дадлы мејвәләрлә долу олан зијнәтли вә мараглы бир хонча гојуларды. Хончанын әтрафында абы, јашыл, сары, гырмызы вә ағ лалә рәнкли отуздан јухары шам јанарды. Бу чүрбәчүр рәнкләр вә бәзәкләр хончаја башга бир көзәллик верәрди. О заманлар Шушада мәшһур тој падшаһларындан шаир Мирзә Әләскәр Нөврәст, Әллаф Кәрбәлајы Шүкүр вә Сејид Һәсән ағаны (Хангызы Натәванын оғуллуғу) вә башгаларыны көстәрмәк олар. Бу падшаһларын ичәрисиндә Әллаф Кәрбәлајы Шүкүр хүсуси јер тутурду. О дөврдәки тојларын 70 — 80 фаизинин падшаһы Әллаф Кәрбәлајы Шүкүр олмушду. Бу адам тәбиәтчә чох бамәзә, һазырчаваб олмагла һәм дә олдугча шән хасијјәтли мәзһәкәчи иди. Кәрбәлајы Шүкүр өзүнүн мә'налы вә мараглы әмрләри илә мәчлиси чох тәм-тәрагла апарарды. Гарабағда индијә гәдәр Кәрбәлајы Шүкүрүн «пад-

шаһлығы» һаггында көзәл хатирәләр сөјләнмәкдәдир. Шушалы гочалардан 103 ил јашамыш Мәшәди Бәјләр Имамгулу оғлу Кәрбәлајы Шүкүрүн адыны һәмишә һөрмәтлә хатырлајырды. Бир дәфә мән ондан Кәрбәлајы Шүкүрүн нечә «падшаһлыг» етдијиндән данышмағы хаһиш етдикдә о бир гәдәр кәдәрләнди вә дәриндән көксүнү өтүрүб деди:

— Әһ... Мәним дәрдими тәзәләдин. Әллаф Кәрбәлајы Шүкүрдән олмазды. Онун падшаһлығы јадыма дүшәндә түкләрим биз-биз олур. Јахшы јадымдадыр 50—60 ил бундан әввәл Һачы Дадашын евиндә тој вурулурду. Охујан да Гарјағдыоғлу Чаббар иди. Мәчлисдә 200-дән јухары гонаг әјләшмишди. Чаббар ики саат иди ки дәсткаһ башламышды. Һәмин вахт мәчлисдә гонагларын башларыны ашағы салыб фикрә кетдијини вә бә'зиләринин Чаббарын мәлаһәтли сәсинин нәш'әсиндән һәзз алыб јухуладығыны көрән Кәрбәлајы Шүкүр тапанчасыны чыхарыб гәфләтән көјә ики күллә атды. Һамы диксинди. Буну көрән Кәрбәлајы Шүкүр башыны булајыб деди:

— Ај мүсәлман гардашлар! Сизә нә олуб? Ахшамдан Һачы Мәһәммәд Һүсејнин[1] еркәјинин бозбашыны Молла оғлунун[2] лавашы илә бәдәнә вуруб нијә јухуја кетмисиниз! Аллаһ сиздән нијә алыб? Көрмүрсүнүз бу Әрәб гардаш[3] нечә гызышыб.

Кәрбәлајы Шүкүрдә чох ишләр вар иди. Бир күндә шәһәрдә бир мәчлисдә Ислам, Маһмуд охудугдан сонра кәлин кәлән ахшамы Малыбәјли Һәмид чалырды. Сејид Шушински дә охујурду. Сејид

[1] Һачы Мәһәммәд Һүсејн, Гарабағын Гарадолаг ојмағында өзүнүн «Гарадолаг» чинсли гојун сүрүләри илә мәшһур иди.
[2] Молла оғлу Һүсејн мәшһур лавашбиширән иди.
[3] Әрәб гардаш Ч. Гарјағдыоғлуна ишарәдир. Чаббар чох гара олдуғундан бә'зән она «Әрәб Гардаш» да дејирдиләр.

нечә охудуса Кәрбәлајы Шүкүр зөвгдән билмәјирди нә етсин.

Мәшәди Бәјләр киши бир гәдәр фикрә далдыгдан сонра јенә дилләнди.

— Һәлә бу һарасыдыр. Кәрбәлајы Шүкүрүн ојнамағын көрсәјдин мәәттәл галардын. Елә тој олмазды ки, ону ојнатмасынлар. Өзү дә һәмишә ағыр һавалара, чох вахты «Үч бадам бир гоз» һавасына ојнајарды. Ојнадыгча үзүнү мәчлисә тутуб гышгырарды:

— Јатма! Чыртыг малинки!

Бах, Кәрбәлајы Шүкүр белә «падшаһ» иди. Ону бир дә аналар доғмаз!».[1]

Тојхананын гапысы ағзында әлләриндә кәрмәшо ағачындан кәсилмиш узун чубуглу ики нәфәр дајанарды. Онлар падшаһ тәрәфиндән верилән әмри данышыгсыз һәјата кечирәрдиләр. Чубуғун горхусундан һәр кәс әмри јеринә јетирәрди. Мәсәлән, бир нәфәри ојнатмаг үчүн орталыға чәкәрдиләр. Әкәр һәмин адам ојнамаг билмәсә онда тој падшаһы әмр едәрди: шабаш версин, охусун вә јахуд сәси олан бир нәфәри көстәрсин. Әкәр һәмин шәхс бу әмрләри јеринә јетирмәсәјди, падшаһ — фәррашлара: чубуг вурулсун! Чәримә версин! вә с. әмрләр верирди. Чанынын ағрысындан горхан һәмин шәхс өзүнү азад етмәк үчүн сәси олан вә јахшы рәгс едән бир нәфәрин адыны чәкмәли олурду. Белә јол илә бир чох сәси олан, јахшы рәгс етмәји бачаран исте'дадлар мејдана чыхырды. Јахшы рәгс едәнләрә вә охујанлара падшаһ тәрәфиндән мүкафат вериләрди. Мәшәди Бәјләр киши јенә дә хатырлајыр ки, о вахтын тојларында «14 нөмрә» һавасыны Меһдибәј, «Чанахгала» һавасыны исә Әвәзбәј, Пендир Әләкбәр

[1] Мәшәди Бәјләр Имамгулу оғлунун хатирәләриндән (хатирә китабын мүәллифиндәдир).

исә «Кәлин кедәк дашалтына кәзмәјә» һавасыны һамыдан јахшы ојнајарды. Бунларын ичәрисиндә Бабашбәј чох дузлу вә мәзәли ојнајан иди. О, бә'зән чәпик вә чыртыға да ојнајырды. Бабашбәј гызышанда чухасынын әтәјини чијнинә атыб үзүнү мәчлис әһлинә тутуб дејәрди:

— Һаны Мәчнун? Һаны Лејли?

— Һаны сәнин атан? Һаны мәним анам?

Су кәләр ахар кедәр,
Јар кәләр бахар кедәр.
Бу дүнја бир күзкүдүр
Һәр кәлән бахар кедәр.

Бу бајатыны охујуб үзүнү тојчулара тутуб дејәрди: «Ди вур кәлсин!». Бүтүн мәчлис әл вурарды.

Тојхана күндүзләр гадынлара, ахшамлар исә кишиләрә вериләрди. Гадын мәчлисиндә чох вахт сазәндә дәстәси кишиләрдән оларды. Бир гадын рәгс етдикдә дикәр гадын она пул-шабаш верәрди. Бә'зән шабашы верәрдиләр бир ушаға, һәмин ушаг пул верән гадынын ады илә чағырарды: «Јенә Шәкәр бачы, јенә Шәкәр бачы. Евин абад олсун. Он манат шабаш верди. Ај шабаш! Тој машаллаһ! — дедикдән сонра о пулу сазәндәнин габағына гојарды. Чәлилбәј хатирәләриндә јазыр ки, мәнә бир гоча гары деди ки, кечмишдә гадынлар, јә'ни тәхминән 100—120 ил бундан әввәл:

Әппәји парә, бала ханым амандыр
Ај күнү гарә, бала ханым амандыр.

кими ағыр һавалар ојнајырдылар. Бә'зи гадынлар мүәјјән һавалары чох көзәл ојнајырды. Мәсәлән, Көчәрли мәһәлләсиндә Ширинчи Јунисин гызы Гәмәр ханым «Узундәрә» һавасыны, Чөлгала мәһәлләсиндә исә Гәмзә хала «Вағзалы»ны чох көзәл ојнајырды. Сејидли мәһәлләсиндә јашајан гадын ханәндәләрдән Фатманисә гадын тојларында охудуғу мәзәли һавалары илә даһа мәшһур иди. Фатманисә «Әттар оғлан» маһнысыны бөјүк зөвг илә охујарды:

Әлләр — әлләрә,
Шанә — телләрә,
Ај әттар оғлан
Һил, михәјин вармы?

Булаг үстә сәкили,
Үстүндә күл әкили,
Дүнән бир оғлан севдим,
Башында вар кәкили.

Ај әттар оғлан,
Ај баггал оғлан.

Үмумијјәтлә, кишиләрин мәчлиси ахшам саат 6—7-дә башланырды. Бир гәдәр рәгс етдикдән сонра ханәндәләр бир-биринин архасынча охујардылар. Онларын охумағы ики-үч саат чәкәрди. Саат 11-дә чамаата јемәк верәндән сонра тојун икинчи һиссәси кечә саат 2 вә јахуд 3-ә гәдәр чәкәрди. Варлы тојларында ханәндәјә шабаш вермәздиләр. Бу һәгарәт һесаб олунарды.

Тој кечәләриндә «өзүндән бәјин» гоча атасыны ојнадардылар. Белә ки, фәррашлар гочанын папағыны көтүрәр, чухасыны чыхардар, ајагјалын вә шалвары дизинә гәдәр чирмәләјирдиләр. Бәјин атасы «Мирзеји» һавасына ојнајарды. Бә'зән дә тоју олан оғланы (јә'ни өзүндән бәји) ојнадардылар. Тојун падшаһы әмр едәрди: «Дејирләр бәј ојнаса учузлуг олар. Чәкин өзүндән бәји орталыға». Бәј ојнајанда истәр-истәмәз һамы шабаш верәрди. Ханәндәләр исә бәј ојнајанда арада бир-ики ағыз шикәстә вә тәсниф охујардылар ки, бу да мәчлиси даһа да гызышдырарды.

Кәлин кәлән ахшамы бәј милли палтарда, әтрафында сағдиш вә солдишлә мәчлисә дахил олуб сазәндарларын ортасында дајанарды. Ханәндә:

Дәрјада ојнајыр нәһәнк балыг,
Фәрјадына јетсин һәзрәти-халыг,
Сағ дишинә чуха, бизә архалыг,
Көрүм ај бәј тојун мүбарәк олсун.
Кәләнинә, кедәнинә борч олсун.

Ханәндә «тојун тә'рифи» тәснифини охујуб бәји тә'риф етдикдән сонра падшаһ тәрәфиндән сазәндәләрә, ашпаза вә башгаларына гијмәтли парчадан палтарлыг вериләрди. Тојун ахырынчы кечәсиндә пловдан сонра бәјин јахын гоһум-әграбасы, сағдиш, солдиш вә фәррашлар кедәрдиләр кәлини кәтирмәјә. Кәлин фајтонда кәләрди. Кәлини евдән чыхаранда ханәндә кәлинин анасынын дилиндән бу маһныны охујарды:

Хәбәр кәлди мән ағ бахта
Гызым, сәни јола салым.
Атандан рүсхәт алым һеј,
Кет, сәни сахласын танрым.
Гызым хош кетдин, хош кетдин.
Әчәб елләрә туш кетдин.

Кәлин евдән чыхаркән баш өрпәји гырмызы ипәк парчадан оларды. Өрпәјин үстү гызыл суја чәкилмиш чығ-чыға илә бәзәнәрди. Кәлин јенкәләри илә фајтона отуранда сазәндәләр «Кәлин атланды» һавасыны чалардылар. Кәлин бәјин евинә јахынлашанда фајтонун гозлуғунда отуран ханәндә арам-арам «Гарабағ шикәстәси» охујарды:

Әзизим ајдын олсун,
Ај доғсун, ајдын олсун.
Ешит јарын кәлир
Көзләрин ајдын олсун.

Јери кәлмишкән тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, һазырда кәлини бәјин евинә кәтирәндә Гарабағ шикәстәси илә јох, машынларын зәһләтөкән сигналы илә кәтирирләр. Буна исә чох мүтәәссирләнирик.

Кәлинин чеһизи дөратлы «Малыбәјли арабалары»на[1] јүкләниб адамларын архасындан кәләрди. Тәзә кәлин «бәјин» һәјәтинә дахил оланда ханәндә бу тәснифи охујарды:

Ај јоллара күл дөшәјин,
Јол верин кәлин кәлир.
Гардашын күл тојудур,
Јол верин кәлин кәлир.
Мүбарәк олсун дејин,
Јол верин кәлин кәлир.

Кәлин бәј евинин гапысындан дахил оларкән оғланын атасы кәлинин башына бир паднос ширни илә гарышыг хырда күмүш вә гызыл пул атарды. Кәлин бәјин отағына јахынлашаркән чамаат ханәндә илә бирликдә «Јери јарым, һој һој» маһнысыны хор илә охујардылар. Нәһајәт, кәлин бәјин отағына гәдәм гојанда гапынын ағзында кәлинин ајағы алтына бошгаб гојардылар. Кәлин бошгабы ајағы илә сындырыб бәјин отағына дахил оларды. Кәлини хошсифәтлә гаршылајан оғланын анасы вә бачысы адындан ханәндә бу маһныны охујарды:

Кәлин дејәр һаны анам,
Јахылмамыш галыб хынам.
Гајынанандыр сәнин анан,
Кәлин хош кәлдин, хош кәлдин.

---

[1] «Малыбәјли арабалары» Шушанын Малыбәјли кәндинин ады илә адланырды. О заман бу кәндин сакинләри арабачылыг илә мәшғул олардылар. Бу кәнддәки јарашыглы дөрд атлы арабалар мәшһур иди.

XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә шәһәрләрдә зијафәт вә мәчлисләрин артмасы илә әлагәдар олараг ханәндәләр тәбәгәләшир вә бир нечә категоријаја бөлүнүрдүләр. Профессор Бүлбүл шәһәрләрдәки тој вә зијафәтләрдән вә онларын нөвләриндән бәһс едәркән јазырды:

«О дөврдә (јә'ни 1905-чи илдән сонра — Ф. Ш.) шәһәрләрдәки мәчлис вә тојлар дөрд јерә бөлүнүрдү. 1-чи үрәфа мәчлисләри, 2-чи әснаф тоју, 3-чү лоту тојлары, 4-чү ермәни тојлары вә бир дә мүхтәлиф гонаглыглар вә кеф мәчлисләриндән ибарәт иди.

Бүтүн бу мәчлисләрин һамысында ханәндәләр чалышмышлар. Биринчи дәрәчәли ханәндәләр үрәфа мәчлисләринә чагрыларды. Бураја башга адамлар бурахылмазды. Бу мәчлисдә классик Шәрг мусигисинә вә муғамата дәриндән бәләд олан «мумтазлар», бир дә тачирләр вә әсилзадәләр иштирак едәрдиләр. Бурада ханәндәләр муғамлары тамам дәсткаһ охујардылар. Ојун һавасы чалынмазды. Чамаата чәрәк вериләрди.

Әснаф тојларына икинчи дәрәчәли ханәндәләр чағрыларды. Бурада ханәндәләрә күзәштә кедәрдиләр, ики саат дәсткаһ охунандан сонра ел һавасына бир-ики адамын ојнамасына ичазә вериләрди. 3-чү «лоту тојлары» иди. Бу тој өз адындан мә'лумдур. Бунун ханәндәлик сәнәти илә һеч бир әлагәси јох иди. Садәчә пул топламаг, јаландан тој ады гојуб гыз ојнадар, халгы сојардылар. Белә тојлара ики, үч ханәндә дәстәси вә бир дәстә зурначы чағырыларды. Бурада дәсткаһ охумаға вахт галмырды. Мәчлиси рәггасәләр вә мүтрүбләр мәшғул едирдиләр. Гызлар ојнадығы заман ханәндәләр «Шикәстеји-фарс» јахуд «Шаһназ» вә «Гатар» охујардылар.

Лоту тојларынынән чох тәдавүлдә олдуғу јер Бакы иди. Лоту тојлары илә јанашы «сүннәт тојлары»ны варлылар тәшкил едиб чамааты сојурдулар».[1] Тәәссүф ки, белә тојлара инди дә раст кәлмәк олур.

Ермәни тојларына кәлдикдә, бурада да чаланлар ермәниләрдән олса да адәтән гәдимдән бәри бир ән'әнә олараг, бу тојларда Азәрбајчан ханәндәләри охујардылар. Тәсадүфи дејилдир ки, ханәндә Чарыхчы Баһадур о гәдәр ермәни тојларында охумушду ки, шәһәр әһли ону «ермәни Баһадур» дејә чағырардылар. «Ермәни тојлары» ахшам саат 7-дә башланарды. Саат 8-дә кәлин килсәјә кедәр, саат 11-дә исә килсәдән гајыдарды. Саат 1-ә гәдәр чај ичәрдиләр. Саат 2-дә маса башында отурардылар. Тојда сәһәр саат 7—8-ә гәдәр шәраб ичәрдиләр. Дастан дејиләрди. Масабәји һәр адамын сағлығына бадә галдыранда ханәндә бир-ики ағыз охујарды. Сәһәрә јахын ојнамаға башлардылар. Ханәндә шабаш јығарды. Сәһәр саат 8-дә евин гапысындан чыхыб, һәјәтдә тәзәдән маса гојуб отурардылар. Ханәндәјә јенидән шикәстә охудардылар. Бүлбүл јазыр ки, белә тојларда дәсткаһ охунмазды, хырдахырда шејләр охунарды, ојун һавалары чох чалынарды.

О дөврдә ханәндәләрин охудуғу муғам вә ел маһнылары илә јанашы олараг јас вә өлү јерләриндә бә'зи гошмалар охујардылар. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, халг арасында о заман көзәл вә мәлаһәтли сәси олан бир чох гадын вә гызлара раст кәлмәк олурду. Лакин онлары ешитмәк мүмкүн дејилди. Сәбәби исә исламијјәтин гадын һүгугларыны тапдалајан гара ганунлары вә чар гурулушундакы гадын һүгугсузлуғу буна јол вермирди. Буна көрә

[1] Бүлбүл. «Ханәндәлик вә нәғмәләримиз һаггында» (әлјазмасы). Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институтунун архиви, говлуг № 67.

сәси олан гадынлар јалныз өлү јерләриндә ағы демәклә мәшғул олардылар. О дөврдә Шушада бир нечә сәси олан ағычы гадын вар иди. Бунларын арасында «Ағычы Мәләк» ады илә бири мәшһур иди. Мәләјин олдугча инчә вә јаныглы сәси вар иди. Ону өлү јерләринә дә дә'вәт едәрдиләр. О, өлән шәхси охујуб охшајарды. Онун охудуғу гошмалардан ашағыдакы ағычы сөзләрини көстәрмәк олар:

Бу дағлар, улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Бурда бир гәриб өлүб,
Көј кишнәр, булуд ағлар.

Вә јахуд:

Әләнибдир әләкләр,
Чирмәниб ағ биләкләр,
Дүшмәнә хәбәр олсун
Һасил олду диләкләр.

Шушалы гочалар сөјләјирләр ки, Хан гызы Хуршуд Бану Натәван өмрүнүн сон илләриндә мәһәррәмлик вә јас мәрасимләриндә јахындан иштирак едәр, дәрдли вә гәмли ағламағы илә башгаларындан сечиләрди. Мә'лум олдуғу кими Натәван севимли оғлу Мир Аббасы итирдикдән сонра һәјаты дәрдгүссә ичәрисиндә кечмишдир. 19 јашлы оғлуну итирән шаирә о гәдәр ағламышдыр ки, өмрүнүн ахыр илләри көзләри кор олмушдур. Дејиләнә көрә Натәван оғлуна һәср етдији гәзәл вә гәсидәләри јасларда тәсниф үстүндә һәзин сәслә ағы дејиб ағлардды. Ағычы гадынлар хүсусилә Мәләк вә Сәкинә (ханәндә Малыбәјли Һәмидин арвады) Натәванын нөвһәләрини тә'зијә вә јасларда охујардылар.

Гејд етмәлијик ки, јас јерләриндә ағы дејән гадынлар муғам үстүндә ағлајырдылар. Бунлардан бә'зиләри «Бајаты Исфаһан», «Бајаты Әчәм», бә'зиләри «Һасар», бир башгасы исә «Пәнчкаһ» үстүндә чох кәдәр-гүссә илә ағлајырдылар. Чаван јашларында өлән оғул јасларында исә ағычы гадынлар чох вахт «Јетим секаһ», «Бајаты Гачар» үстүндә јаныглы сәслә (олдугча дәрд-гәм илә) ағы дејәрдиләр.

Јас саһибләри ағычы гадынлары өлән адамын үчүнә, једдисинә вә гырхынчы күнүнә хүсуси олараг дә'вәт едәрдиләр. Јас јерләриндә онлар үчүн хүсуси јер ајрыларды. Ағычы гадын ағычы сөзләрини муғам вә јахуд бајаты үстүндә охудугдан сонра, гадынлар онун архасынча «фәләк вај», «залым фәләк» дејәрәк сәсләрини узатмагла ағычыны мүшајиәт едәрдиләр. Секаһ охумагда мәшһур олан көркәмли муғәннимиз Ислам Абдуллајев «Гарабағ шикәстәси»ндә вә «Јетим секаһ»да вурдуғу бә'зи кушәләрин ағычы гадынларын охумаларындан көтүрдүјүнү сөјләјәрди.

Чох заман ағычы гадынлар өлән адамы ағлајыб охшамагла бәрабәр имамларын, хүсусилә Имам Һүсејнин, Әли Әкбәрин, Әли Әскәрин фачиәли өлүмләринә ағлајардылар. Ағычы гадынларын «Кәрбәла фачиәси»ни кәдәрлә тәсвир едиб охумаглары чох заман јасда ағлајан гадынларын фәрјад гопармаларына сәбәб оларды. Белә фәрјад вә аһу-нaләләр өлән шәхсин гырхынчы күнү (гәбир үстүнә чыхан күнү) даһа шиддәтләнәрди.

Гадынлар гәбри дөврәјә алардылар. Ағычы вә јахуд нөвһәхан адланан гадын ортада дајаныб Гарабағ шаирләриндән Закирин, Абдуллабәј Асинин, М. Ә. Нөврәстин вә Вагифин Имам Һүсејнин шәрәфинә јаздыглары нөвһә вә гәсидәләри тәсниф[1] ус-

[1] Һәмин тәснифләрин дини маһијјәт дашыјан сөзләрини сонралар мәшһур муғәнниләримиз Ч. Гарјағдыоғлу, Кечәчи Мәһәммәд, Бүлбүл вә С. Шушински дәјишдириб тој шәнликләриндә охумушлар.

түндә охујардылар. Гејд етмәк лазымдыр ки, һаггында бәһс етдијимиз ағычы гадынлар јасларда ағычы сөзләрини вә нөвһәләри муғам вә тәсниф үстүндә охумагла истәр-истәмәз кортәбии һалда муғам мусигисинә јијәләнирдиләр. Лакин бурасыны да унутмаг олмаз ки, онларын сәсиндәки һәзинлик, кәдәр вә гүссә мотивләри әсрләрдән бәри шәриәтин пәнчәси алтында инләјән, талесиз вә һүгугсуз олан ана вә бачыларымызын үрәк чырпынтылары иди.

Јери кәлмишкән мүасир тојлар барәсиндә бир һашијә чыхмаг истәрдим. Әсрләрдән бәри јаранан тој адәтләримиз кетдикчә өз һүснијјәтини, көзәллијини вә тәравәтини итирмәкдәдир. Бир сөзлә, тојларымызда олан гајда-ганунлар, әдәб вә әркан позулмагдадыр. Бу биринчи нөвбәдә мусиги ичтимаијјәтимизин лагејдлијиндән, ифачылыг сәнәтиндәки өзбашыналыгдан, һәм дә сазәндә дәстәләринин мәс'улијјәтсизлији вә тој едәнләрин битәрәфлијиндән ирәли кәлир.

Артыг әсримизин икинчи јарысындан, хүсусилә 70-чи илләрдән бәри кетдикчә истәр тој вә истәрсә дә јас адәтләримиз унудулмаға башланмышдыр. Вахты илә Гарабағда, Бакыда вә башга шәһәрләрдә хүсуси ханәндә дәстәләри вар идисә, артыг бу дәстәләрә раст кәлмәк олмур. Һазырда исә биздә даими һеј'әти олан бир ханәндә дәстәси белә јохдур. Ким кимә раст кәлирсә, ким һара дә'вәт олунурса кор-коранә кедир. Ханәндәләр тарчыны, каманчачыны тез-тез дәјишдикләриндән мәчлисләрдә мүвәффәгијјәт газана билмирләр. Һәлә буна мин шүкүр, артыг 70-чи илләрдән бәри истәр Бакы, истәрсә дә рајон мәчлисләриндә тара, каманчаја надир һалларда раст кәлмәк олур. Бунун әвәзиндә бизим мусигимизә дәхли олмајан чүрбәчүр гарышыг аләтләр, мусигимизин руһуна, мүндәрәчәсинә ујғун олмајан китара, кларнет, габој кими бизә јад аләтләр

пејда олмаға башлады. Бәла бурасындадыр ки, бә'зи чылыз ханәндәләримиз, һәтта бунлардан кери галмајан мәшһур халг артистләримиз белә нәинки тојларда, консертләрдә белә тарын мүшајиәтилә јох, китара вә кларнетлә охумаға башладылар. Шүбһәсиз ки, китара вә кларнетлә муғам-дәсткаһ охумаг олмаз. Бу исә кет-кедә муғам мусигисинин арадан чыхмасына сәбәб олур. Артыг Гарабағ тојлары өз милли форма вә мәзмунуну итирмишдир. Бундан истифадә едән, сәси-сәнәти олмајан, муғаматдан хәбәрсиз чајхана мүғәнниләри тојларда китара илә мејдан сулајырлар. Чох ачыначаглы, һәм дә күлүнч һалдыр ки, нә мәдәнијјәт, нә дә мусиги сәнәти илә мәшғул олан тәшкилатлар, еjни заманда тамашачылар белә, ифачылыг сәнәтимизин бу күнә дүшмәси илә марагланмырлар. Һеч кәс белә сорушмур:

Нечә олду бизим тој адәтләримиз?
Һаны бизим әзәмәтли тарымыз?
Кәдәрли каманымыз?

Көрүнүр, бөјүк әдибимиз Мирзә Әләкбәр Сабир һаглы демишдир:

«Өз һаггымызы тәләб етмәјә битәрәфиз». Мүасир тојлара кедәндә адам садәчә оларагикраһ дујур. Әввәла тојун апарылмасы гајдаларына риајәт олунмур. Муғам охунмур. Охунса белә она гулаг асан јохдур. Чүнки ханәндә ағзына нә кәлди охујур. Каһ мејханә, каһ декламасија дејир, каһ ојнајыр. Бир сөзлә мүтрүблүк едир, мә'насы олмајан шылтаг, өзү дә булвар шаирләринин сөзләрини чејнәјир. Онун ағзындан елә әчаиб, елә дүшкүн сөзләр ешидирик ки, адам хәчаләт чәкир:

Алов тутуб нечә јандым
Күндүз јандым, кечә јандым.

Вә јахуд:

Севкисиз дајанмаздыг,
Мәһәббәтдән дојаммаздыг.

Даһа сонра:

Һаны јолдаш, һаны гардаш бу дүнјада,
Балыгларын шаһы гәрг олду дәрјада.

Мараглы бурасыдыр ки, ханәндәнин ағзындан белә мәзмунсуз, дузсуз, мә'насыз сөзләри ешидән тамашачылар нәинки нараһат олурлар, әксинә бу «әдәб-эрканлы» сөзләрдән мәст олуб дишләрини ағардыб һырылдајырлар. Аталар јахшы демишләр: «Кор налбәндин ахсаг гатыры олар». Белә «ханәндәләрин» елә дә тамашачылары олар.

Индики тојларда муғам вә тәснифләрлә јанашы ојун һавалары да тәһриф олунур. Биз јухарыда гејд етдик ки, кечмиш Гарабағ тојларында һәр адам чүр'әт едиб ојнамазды. Бу тојларда сон дәрәчә инчә, ојнаг вә ритмлә рәгс етмәји бачаранлары ојнадардылар. Өзү дә рәгс мејданчасына ики нәфәр дахил оларды. Индики тојларда исә бирдән мејданчада 20—30 адам, өзү дә 5 јашындан 75 јашынадәк ушаг, чаван, гоча һамы бирдән ојнајар. Өзү дә ојнамаг, үзләрдән ираг һәм ејбәчәр, һәм шылтаг, бир сөзлә мә'насы кобуд чыхса да мејмунлуг едирләр. Бу «ојунбазлар» һеч бир ојун гајдаларына вә ритмләринә риајәт етмәдән атылыб-дүшүрләр. Бу «мәнзәрәјә» тамаша едәндә, адама елә кәлир ки, тој мејданчасына 3—5 тон асфалт төкүлүб, бу һоггабазлара да тапшырылыб ки, асфалты јајмаг үчүн атылыб-дүшсүнләр. Күлмәлидир, елә дејилми?!.

Јери кәлмишкән ону да үрәк ағрысы илә демәк истәрдим ки, бизим милли адәт вә ән'әнәмизә дәхли олмајан белә гондарма тој мәчлисләринин кечирилмәсиндә мүасир «тој бәјләринин» даһа доғрусу, «маса бәјләри»нин дә тагсыры аз дејилдир. Ачығыны дејим, индики маса бәјләри дә кечмишдәки ағыллы санбаллы маса бәјләринә бәнзәмир. Һәтта, иш кәлиб о јерә чатмышдыр ки, индики тојларда «пуллу маса бәјләри» пејда олублар.

Гејд етдик ки, ата-баба адәтинә көрә «тојун тә'рифи» тәснифиндә јалныз «өзүндән бәј» тә'риф олунарды. Лакин мүасир тојларда гондарма ханәндәләр өз мүштәриләринин наданлығындан истифадә едәрәк тојдан даһа чох кәлир әлдә етмәк үчүн нәинки «өзүндән бәј»и, онун атасыны, анасыны, халасыны, әмисини, бөјүк гардашыны, һәтта гајынанасыны вә гајынатасыны белә тә'рифләјиб онлардан пул вә һәдијјәләр истәјирләр. Јери кәлмишкән мән, бизим мәрһум әдибимиз Әлфи Гасымовун «Тој кечәси» романына мүрачиәт етмәк истәрдим. Јазычы әсәрдә бир колхоз сәдринин оғлунун тојуну тәсвир едиб вә бөјүк усталыгла ханәндәнин чанфәшанлығыны ифша едир:

«Ханәндә бәјин халасына саташды:
Дүздә чејран кәзәр јанда баласы,
Бизә халат версин бәјин халасы.
Көрүм ај бәј тојун мүбарәк олсун,
Сағ дишинә, сол дишинә борч олсун.

Бәјин халасы јырғалана-јырғалана ирәли чыхыб кичик дивар халчасыны гојду сазәндәләрин габағына, ханәндәнин сәси јенә шөвглә учалды:

Бәјимиз чавандыр 19 јашлы,
Нијә јахын кәлмир бөјүк гардашы?

Гардашы ирәли чыхараг шах бир әллилији түпүрчәкләјиб јапышдырды ханәндәнин алнына.

Беләликлә ханәндә бир-бир бәјин әмисини, дајысыны, достларыны, узаг-јахын гоһумларыны ор-

таја чәкир, онлар да өз ганачагларыны, ханәндәјә пулла вә һәдијјә илә билдирирдиләр.

Сазәндәләр гоһум-әгрәбаны «сојуб-сојмалајандан» сонра кәндин вәзифә саһибләрини, варлы-һаллыларыны «силкәләмәјә» башладылар:

Һесабдардыр сәдримизин сағ әли,
Чобан Һәси, пендир Әли јағ әли
Бәс нијә көрсәнмир бригадир Вәли
Көрүм ај бәј, тојун мүбарәк олсун
Кәләнинә-кедәнинә борч олсун.

Қөнүл һејран олар бәһәрли бағa,
Әлин чибә атсын амбардар Гаға,
Агранома дејин чыхсын габаға,
Көрүм ај бәј, тојун мүбарәк олсун,
Кәләнинә, кедәнинә борч олсун».

Белә мисаллары чох чәкмәк олар. Лакин мәни бир мәсәлә чох дүшүндүрүр вә нараһат едир. Көрәсән биз бу јолла һара кедирик? Бу хоша кәлмәз јени «Тој адәтләри»нин ахыры нә илә гуртарачаг? Һәләлик бунун бәһрәси одур ки, бу јолда биз тарымызы, каманчамызы вә муғамларымызы итиририк. Һәтта мусигимизин бешији Гарабағ тојларында белә тара, каманчаја аз-аз раст кәлирик. Бә'зи аиләләр өз шәнликләринә, Чаббарын, Сејидин, Бүлбүлүн, Ханын, Зүлфүнүн вәтәнинә — Бакынын ресторан мүғәнниләрини, китара, кларнет, аккардеон чаланлары дә'вәт едирләр. Буна нә ад вермәк олар? Мәкәр бу ишләри туханлар хәчаләт чәкмирләрми? Мән ачығыны демәк истәрәм ки, һазырда аз-чох муғам ифачылығына Бакынын бир нечә кәндиндә гурулан мәчлисләрдә раст кәлирсән. Бизә јеканә тәсәлли радионун мусиги верилишләридир. Башга концерт очагларына нисбәтән ефирдә муғамат бир гәдәр чох сәсләнир. Лакин бу верилишләр дә јүксәк сәвијјәдә апарылмыр.

Бизи јени «тој адәтләримиз» вә тојларда чалыныб охунан мусиги чох нараһат едир. Биз гәдим, һәм дә көзәл тој адәт вә ән'әнәләримизи көз бәбәји кими горумалыјыг. Зәнкин мусигимизи башгаларынын мусигиси илә гарышдырыб ассимилјасија етмәјә, ону өзкә дилләрә тәрчүмә етмәјә чәһд көстәрәнләрә, милли мусиги аләтләримизи унудуб тарымызы китара илә, каманчамызы кларнетлә, јасты балабанымызы габојла әвәз едәнләрә гаршы амансыз олмалыјыг. Бир сөзлә кечмишдән бизә нә мирас галыбса ону горујуб јашатмалыјыг. Чүнки кечмиши, гәдим мусигиси, поезијасы, милли дили, ән'әнәси олмајан бир милләтин кәләчәји ола билмәз!

Јахшы оларды «Азәрбајчан тоју» адлы хүсуси олараг кинофилм чәкилә вә бурада бизим гәдим тој адәтләримиз нүмајиш етдирилә. Әкәр биз бу тәдбирләри индидән көрмәсәк, чох шеј итирә биләрик вә буну кәләчәк нәсилләр бизә һеч чүрә бағышламазлар.

КӘНЧӘ ШӘҺӘРИ

Сејид Шушински мүнтәзәм мусиги тәһсили көрмәмиш вә хүсуси мусиги мәктәби битирмәмишдир. Лакин о, өз фитри исте'дады вә бачарығы сајәсиндә кәнчлик илләриндә дөврүнүн мәшһур мусигишүнасларындан, өзүндән јашлы ханәндә вә тарзәнләрдән мусиги елминин сирләрини өјрәнмишдир. О, артыг 20 јашларында Гарабағын «үрәфа» мәчлисләриндә, «әснаф» тојларында чыхыш едән биринчи дәрәчәли ханәндә кими ел арасында мәшһур олмушдур.

Мәшәди Чәмил Әмиров.

1910-чу илин сонунда Шушада Аллаһверәнли Кәрбәлајы Ширинин мәчлисиндә Сејид Шушински мәшһур мусигичи тарзән Мәшәди Чәмил Әмировла (исте'дадлы бәстәкарымыз Фикрәт Әмировун атасы) бирликдә чыхыш едир. Мәчлисин сонунда Мәшәди Чәмил, Мәшәди Сејидәлидән ичазә алыб Сејиди Кәнчә шәһәринә апарыр.

Кәнчә Азәрбајчанын тарихи шәһәрләриндән вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән биридир. Кәнчә дедикдә көзләримиз гаршысында дүнја поезијасынын парлаг улдузу даһи Низаминин, көркәмли шаирләр Мәһсәти ханымын, Мирзә Шәфи Вазеһин, Әһмәд Чавадын, халгымызын гәһрәман оғуллары Чавад ханын, Дәли Алынын, Исрафил Мәммәдовун, ашыг Исламын, Мәшәди Чәмилин, Бүлбүлүн, Муса Шушинскинин, Гәнбәр Һүсејнлинин, Фикрәт Әмировун, Зәриф Гајыбов кими мәшһур мусигичиләрин парлаг образлары чанланыр.

Шуша, Шамахы вә Бакы кими гәдим Кәнчәнин дә мусиги һәјаты ифачылыг сәнәтинин инкишафында мүәјјән дәрәчәдә ролу олмушдур.

Тарихдән мә'лумдур ки, Кәнчә 1868-чи илдә Губернија шәһәри олдугдан сонра кет-кедә шәһәрин ичтимаи вә игтисади инкишафы илә әлагәдар олараг бурада мәдәнијјәт, хүсусилә театр инчәсәнәти вә ифачылыг сәнәти дә инкишаф едирди.

Кәнчә губернија мәркәзи олдуғундан бура Тифлисдән, Шамахыдан, хүсусилә Гарабағдан мусигичиләр, артистләр топлашараг шәһәр ә'јанларынын зијафәтләриндә, тој шәнликләриндә, Шәрг консертләриндә иштирак едәр вә театр тамашалары көстәрәрдиләр.

Бу халг шәнликләриндә, тој мәчлисләриндә Әбдүлбаги-Бүлбүлчан, Малыбәјли Һәмид, Әскәр Гурбанов, Муса Шушински, Әли Чавад оғлу, тарзән

Рзабала, каманчачы Бөјүккиши Әлијев, нағарачы Шошан, мәшһур гармончу Абуталыб, јеничә ханәндәлик сәнәтинә гәдәм гојан Бүлбүл кими мәшһур сәнәткарлар чыхыш едирдиләр.

Азәрбајчанын башга шәһәрләри кими орта әсрләрдә Кәнчәдә дә әсас мусиги аләтләри саздан, јасты балабан вә гоша нағарадан ибарәт олмушдур. Чох мараглыдыр ки, Кәнчәнин шималында Алабашлы стансијасы, јә'ни Тифлисдән тутмуш Алабашлыјадәк ашыг сәнәти, шәһәрин чәнубу Күрәк чајындан тутмуш Овлаха (Јевлаха) гәдәр олан сахәләрдә ханәндәлик сәнәти дәбдә иди. Бунун сәбәби исә Тифлисдән тутмуш Кәнчәјә гәдәр олан саһә Анадолу түркләринин, Гарабағ, ејни заманда Шәки вә Ширван маһалындан Кәнчәјә — Күрәк чаја гәдәр саһә исә Азәрбајчан түркләринин тә'сири алтында олдуғундан биринчидә саз, икинчидә тар чалынырды.

Һәлә орта әсрләрдән Кәнчәдә Көјчә ашыглары чалыб-чағырардылар. Хүсусилә, пајыз-гыш ајларында шәһәрдә мусигичиләрин сајы даһа чох олардым. Шәһәрин бишмиш кәрпичдән тикилмиш ики-үч мәртәбәли јарашыглы евләри, сәлигә илә сахланылан раһат меһманханалары, истираһәт үчүн һәр чүр шәраити олан һамамлары шәһәрә кәлән гонагларын диггәтини чәлб едәрди.

1905-чи ил рус ингилабы ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, мәдәнијјәтә, еләчә дә инчәсәнәтә өз мүсбәт тә'сирини көстәрди. Кәнчәјә топлашан Азәрбајчанын габагчыл зијалылары чәһаләтә, динә, наданлыға гаршы мүбаризә апармаг үчүн инчәсәнәтин бүтүн гајнагларында чидди фәалијјәт көстәрирдиләр. О заман Кәнчәдә шаир Аббас Сәһһәт, Сидги Руһулла, Чаббар Гарјағды оғлу, Малыбәјли Һәмид, Мәшәди Чәмил Әмиров, М. М. Фәрзәлијев вә һәрдән театр гастролларына кәлән Һү-

сејн Әрәблински шәһәрин мәдәни һәјатында көркәмли рол ојнајырдылар.

Әсрин әввәлләриндә Кәнчәдә мүсәлман драм дәрнәји јарадылмышды. Бу дәрнәк шәһәрдә тез-тез драм тамашалары көстәрир вә Шәрг консертләри тәшкил едирди.

Мәсәлән, 1908-чи ил 23 мајда мәшһур мүсәлман актрисасы Иззәт ханымын иштиракы илә «Бәдбәхт ушаглар» тамашасы гојулмушду. Тамашада Иззәт ханым Аишә ролунда, Һүсејн Әрәблински исә Атабәј ролунда мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишләр. Бу һадисәдән сонра шәһәрдә театр чәмијјәти илә јанашы «Нәшри-маариф» чәмијјәти дә фәалијјәт көстәрирди.

Бунлардан әлавә, 1910-чу илдә Кәнчәдә әдәбијјат вә инчәсәнәти севәнләрин «мусигили-драм чәмијјәти» јарадылды. Бу чәмијјәт өз мәшгләрини ики дилдә — рус вә Азәрбајчан дилләриндә апарырды. Бурада һәтта күрчү дилиндә дә тамашалар көстәрирдиләр. Бу чәмијјәтләрин тамашалары шәһәр гыш клубунда көстәрилирди.

1911-чи илдә шәһәрдә «Јелизаветполскиј листок» гәзети нәшр олунмаға башлады. Бунун архасынча һәмин илдә шәһәрдә «Јужныј Кавказ» гәзети дә нәшр олунду. Шүбһәсиз ки, бу гәзетләрин нәшр едилмәси шәһәрин мәдәни һәјатында чидди һадисә иди.

Кәнчәнин мусиги тарихиндә бир чох сәнәткарлар фәалијјәт көстәрмишләр. Лакин бу сәнәткарларын ичәрисиндә кәнчәлиләрин севимлиси мәшһур мусигичи Мәшәди Чәмил Әмиров олмушдур.

Сејид Шушински Кәнчә мәчлисләриндә илк дәфә Мәшәди Чәмил илә чалыб охумушдур. Гејд етмәлијик ки, Мәшәди Чәмил Кәнчәнин мусиги һәјатында бөјүк рол ојнамышдыр. Онун рәһбәрлији вә сә'ји нәтичәсиндә о дөврдә шәһәрдә мусигили мәчлисләр, театр тамашалары верилирди. Мәшәди Чәмил «Сејфәл-мүлүк» операсынын мүәллифи, һәм дә Кәнчә мусиги мәктәбинин әсасыны гојмушдур. Сејид Шушински, Бүлбүл, Зүлфү Адыкөзәлов, Әли Чавад оғлу вә Муса Шушински кими мәшһур ханәндәләрин јетишмәсиндә онун хидмәти бөјүкдүр.

Һеч јадымдан чыхмаз, бир дәфә јај күнләринин бириндә Шушада Сејид биздә гонаг оларкән, мән она кечмиш сәнәткарларын шәкилләрини көстәрдим. О, хүсуси бир марагла сәнәт достларынын шәкилләринә бахдыгча чөһрәси тутулур-ачылыр, бә'зән исә додагларында тәбәссүм көрүнүрдү. Бирдән о, шәкилләрин ичәрисиндә Мәшәди Чәмилин Истамбул шәһәриндә чәкдирдији шәкли көрәндә ајаға галхыб, отагда фикирли-фикирли о баш-бу баша варкәл етдикдән сонра әјләшиб јенидән Мәшәди Чәмилин шәклинә һејрәтлә бахды. Бир гәдәр кечмәмиш көз јашларынын дамчылары шәклин үстүнә төкүлдүкдә мән она:

— Аға, нә үчүн бүтүн сәнәт достларынын шәкилләри ичәрисиндә Мәшәди Чәмилин әксини көрәндә әһвалыныз дәјишди? — суалыны вердикдә, гоча сәнәткар дәриндән көксүнү өтүрдү, дәсмалы илә үзүндәки јаш дамчыларыны силиб дилләнди:

— Еһ... һаны о кечән күнләр. Кәнчлик илләри? Һаны Мәшәди Чәмил... Мәшәди Чәмил ады чәкиләндә кәнчлијимин ән гијмәтли күнләри бир-бир көзүмүн өнүндән кечир; Кәнчә мәчлисләри, Тифлисин шән кечәләри, Боржоми, Кисловодски, Шуша јајлаглары, һансыны дејим. Бу јерләрин һәр дашына, һәр бағчасына, чошғун суларына бахсан Мәшәди Чәмил илә кечирдијимиз күнләрин әксини орада көрәрсән. Мәним бир ханәндә кими јетишмәјимдә Мәшәди Чәмилин зәһмәти чохдур. Мәшәди Чәмил Шәрг мусигисинә дәриндән бәләд олан маһир мусигишүнас, һәм дә чох ширин охујан вә чалан иди.

Мәшәди Ҹәмил «Раст» муғамыны мајәдә, «Секаһ»ы, «Шикәстеји-фарс»ы вә «Шур»у пәсдән јахшы охујарды. Мәшәди Ҹәмил Һачы Һүсүнүн, Мәшәди Исинин, Әбдүлбағинин (Бүлбүлҹанын) халлары вә күшәләрини мәнә өјрәдәрди. Бир дә Мәшәди Ҹәмил олдугҹа мәдәни, ағыллы, үрәјиачыг вә гонагпәрвәр бир инсан кими бүтүн Гафгаз мусигичиләри арасында мәшһур иди. Гоча сәнәткар бир гәдәр сусдугдан сонра јенидән аһ чәкиб сөзүнү битирди:

— Бәс белә бир көзәл инсанын; јахшы сәнәткарын шәклинә өтәри бахмаг олармы? Бах буна көрә дә әһвалым пәришан олду.

О заманлар Сејид Шушински Кәнҹә шәһәриндә «Теһран меһманханасы»нда јашајырды. Бура Кәнҹә мусигичиләри тез-тез топлашар вә Шәрг мусигисиндән сөһбәт ачардылар. Гејд етмәлијик ки, меһманхананын саһиби гарабағлы Бала Сејид дә мусиги һәвәскары олдуғундан бу мәҹлисләрин тәшкили үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәзди. Чох кечмәдән «Теһран меһманханасы» мусиги салонуна чеврилир. Шәһәрә кәлән гонаглар Сејидин көзәл сәсини динләмәк хатиринә «Теһран меһманханасы»на ахышырдылар. Аз бир вахт ичәрисиндә Сејид кәнҹәлиләрин ән севимли бир ханәндәси кими шөһрәт газаныр.

Кәнҹәдә елә бир тој вә үрәфа мәҹлиси олмазды кы, Сејиди ора чағырмасынлар. Сејидә тәләбат о гәдәр чох иди ки, буну нәзәрә алан мәҹлис саһибләри онун күнләрини өз араларында бөлүрдүләр. Чох кечмәдән Сејид өз сәнәт достлары тарзән Мәшәди Ҹәмил вә мәшһур гармончу Абуталыб Мирзә Мухтар оғлу илә Кәнҹә, Шамхор, Товуз вә Газах маһалында мәшһур олур. Сејидин шөһрәти кетдикҹә Тифлис шәһәринә белә јајылыр. Нәһајәт, 1911-ҹи илин сонунда Тифлисдә «Общественноје собраније» адлы клуб Сејид Шушинскини клубда чыхыш етмәк үчүн Тифлис шәһәринә дә'вәт едир.

ТИФЛИС ҺӘЈАТЫ

Өз тәбии көзәллији вә хош мәнзәрәси илә бүтүн Гафгазда шөһрәт тапмыш Тифлис шәһәри, XIX әсрин 40-чы илләриндән башлајараг Загафгазија халгларынын мәдәни һәјатында әһәмијјәтли рол ојнамышды. Бу тарихи вә гоҹаман шәһәр Загафгазијанын инзибати мәркәзи олдуғундан рус чарлары тәрәфиндән тә'јин олунан сәрдар вә јахуд ҹанишин (наместник) бурада отурар вә бүтүн Загафгазија өлкәсини инзибати вә һәрби ҹәһәтдән

идарә едәрди. Тифлисин бүтүн Загафгазија үчүн инзибати мәркәз олмасы бурада рус, Авропа вә Шәрг мәдәнијјәтинин өзүнү көстәрмәсинә истәр-истәмәз имкан јарадырды. Буна көрә дә XIX әсрин биринчи јарысындан Тифлис Загафгазија халгларынын мәдәни мәркәзи кими дә шөһрәт тапмышды. Һәлә кечән әсрин 40—50-чи илләриндән башлајараг бурада јүксәк мәдәни сәвијјәдә театрлар јарадылмыш, рус, күрчү, ермәни вә Азәрбајчан дилләриндә тамаша көстәрилирди. Һәмин дөврдә бурада италјан операсы тез-тез чыхыш едәр, һәтта балет тамашалары көстәрәрдиләр. Бундан әлавә Тифлис операсынын көзәл оркестрләри вар иди.

О заман Тифлис бир мусиги мәркәзи кими дә бүтүн Гафгазда шөһрәт газанмышды. Һәлә 1871-чи илдә бурада өлкәдә мусиги тәһсилини јајмаг вә инкишаф етдирмәк мәгсәдилә «Гафгаз мусиги чәмијјәти» јарадылмышдыр. Бундан әлавә Тифлисдә «кружоклар» (дәрнәкләр) дә мөвчуд иди. Бу дәрнәкләр тез-тез консертләр, мусигили кечәләр вә халг кәзинтиләри тәшкил едәрдиләр. О дөврүн Сәттар, Аллаһверди, Чәфәр, Мирзәли, Әбдүлбағи Зүлалов (Бүлбүлчан), Јевангул, Левон Аликошвили, Јетим Күрчү кими мәшһур ханәндәләри, Садыгчан, Бала оғлу Грикор, Авак Тарханов кими мәшһур тарзәнләр, Чипри, Бағдакүл оғлу Ата кими каманчачылар халг шәнликләриндә, театр тамашаларынын фасиләләриндә вә Шәрг консертләриндә чыхыш едәрдиләр.

О дөврдә Тифлис сазәндәләри шәһәрин раһат вә көзәл меһманханаларында, сәфалы бағларында, кениш мејданларында вә шәһәр тачирләринин салонларында чыхыш едәрдиләр. Тифлис һәм дә тичарәт мәркәзи олдуғундан, әһалинин әксәри күндүзләр алыш-веришлә мәшғул олар, ахшам дүшән кими дә

бағлара, мејданчалара топлашараг ханәндәләрин хош авазыны динләр, һәм дә рәгс едәрдиләр. Беләликлә шән кәзинти вә мусиги сәдалары кечәдән хејли кечәнә гәдәр давам едәрди.

XIX әсрин икинчи јарысында Гафгаза сәјаһәтә чыхан Александр Дума, Л. Н. Толстој, Ј. Полонски, И. Сегал, кенерал М. Ј. Олшевски кими дөврүнүн габагчыл маарифпәрвәрләри Тифлис һаггындакы јазыларында шәһәрин мусиги һәјатыны кениш тәсвир етмиш вә ханәндәлик сәнәтинә вә бу сәнәтин мәшһур нүмајәндәләринә јүксәк гијмәт вермишләр.

О заман Тифлисдә узун илләр јашамыш мәшһур рус шаири Ј. Полонски шәһәрин мусиги һәјатына, хүсусилә мусигичиләринә аид јазыларында гејд етмишдир:

«Кечмишдә олдуғу кими инди дә Күрчүстанда сазәндәләрә чох бөјүк һөрмәт бәсләјирләр. Онларын халг арасында сајсыз-һесабсыз пәрәстишкарлары вардыр. Тифлисдә истәр күбар, истәрсә дә ортабаб аиләдә һеч бир тој сазәндәсиз кечмир. Онлары бөјүк марагла динләјирләр».[1] Көркәмли рус сәјјаһы вә тарихчиси А. Кишмишов исә јазырды:

«Ханәндәләр күчәләрдә көрүнән кими шәһәр әһли евләрин ејванына, дамына вә дарвазаларын ағзына топлашыб кечә јарысына гәдәр давам едән мусиги нәш'әсиндән һәзз алырлар. Јерли мусиги вә сазәндарларын маһныларынын сәдасы алтында шәнлик сәһәрә гәдәр давам едир. Дан гызаранда һамы евләринә чәкилир. Бә'зиләри исә елә бурадача јатардылар ки, сонракы ахшамы мусиги илә јенә әјләнсинләр».[2]

[1] Ј. Полонски. «Сајат Нова», «Кавказ» гәзети, 5 јанвар 1851-чи ил.

[2] А. Кишмишов. «Тифлис 40-х годов», «Кавказ» гәзети 1894-чү ил.

XIX әсрдә олдуғу кими XX әсрин әввәлләриндә дә Тифлис шәһәри Загафгазијанын мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олмагла сүр'әтлә тәрәгги едирди. Бурада орта вә али мәктәбләрлә јанашы мусиги мәктәби дә ачылмышды. Бунлардан әлавә шәһәрдә «Артистическоје общество», «Казјонныј театр», «Тифлисскоје собраније», «Дворјански клуб» кими театр бinduалары вә «Общественноје собраније», «Народныј дом» клублары шәһәр әһлинә мәдәни хидмәт көстәрирдиләр. Гејд етмәлијик ки, Тифлисин мусиги мүһити Шушадан сонра Сејид Шушинскинин пешәкар бир ханәндә кими тәрбијә алмасында әһәмијјәтли рол ојнамышды.

Сејид Шушински Тифлисә кәлән или (1911) Тифлис мәчлисләриндә, клубларда вә театр тамашаларынын фасиләләриндә Чәкмәчи Мәһәммәд, Мәчид Беһбудов, Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијев, Мәшәди Гафар, Мәрди Чанибәјов, Мәшәди Зејнал, Рза бала, Бала оғлу Грикор, Левон Гараханов, Севи, Рубен Гараханов кими көркәмли мусигичиләр чалыб охујурдулар.

Сејидин Тифлис шәһәриндә илк дәфә рәсми чыхышы 1911-чи илин декабрында «Общественноје собраније» адлы ермәни клубунда мәшһур тарзән Бала оғлу Грикор вә каманчачы Севинин иштиракы илә олмушду. Консерт кечәси Тифлисин бүтүн охујан вә чаланлары бура топлашыб «Шур» муғамыны бөјүк мәһарәтлә охујан кәнч ханәндәни гызғын алгышларла мукафатландырмышдылар. Сејидин биринчи консертиндән сонра онун шөһрәти илдырым сүр'әтилә шәһәрә јајылыр. Дејиләнә көрә Сејидин икинчи дәфә афишасы вурулдугда клубун әтрафына 2000-дән артыг тамашачы топлашыбмыш. Сејидин икинчи консерт кечәсиндә гочаман тарзән Мәрдинка мүшајиәт етмишди. Сејидин мәлаһәтли сәсиндән

вә мусиги билијиндән һејрәтләнән гоча сәнәткар тамашачылара мүрачиәтлә демишдир:

— Чохдан арзу едирдим белә бир охујаным олајды.

Чох кечмир, Сејид бүтүн Тифлисдә шөһрәт тапыр. Онун консертләринә тәкчә азәриләр, ермәниләр дејил, һәтта күрчүләр вә ләзкиләр белә ахышырдылар. О заман Сејидин консертләри јерли гәзетләрдә е'лан едилирди. Хүсусилә ермәни дилиндә чыхан «Һоризон» гәзетиндә Сејидин шәкилләри вурулур вә онун ханәндәлик фәалијјәти һаггында тез-тез рә'јләр јазылырды. Сејидин Тифлис динләјичиләри гаршысында сон дәрәчә мүвәффәгијјәтли чыхышларыны нәзәрә алан театр вә клуб саһибләри ону көркәмли бир ханәндә кими театрлара дә'вәт едиб тамашаларын фасиләләриндә охудардылар. Бу исә театра кәлән тамашачыларын сајынын күндән-күнә артмасына сәбәб олурду. Сејид һәм дә К. Ј. Зубалов адына «Народныј дом»да да чыхыш едирди.

«Народныј дом» о заман Тифлисин ән бөјүк мәдәнијјәт очагларындан бири иди. Бу ев 1909-чу илин март ајынын 24-дә ачылмышдыр. Буранын олдугча зәнкин китабханасы, бөјүк тамаша вә мүһазирә салону вар иди. Халг евиндә 12 дилдә мүһазирә кечириләр вә тамаша көстәриләрди. Тәкчә 1912-чи илдә халг евинин 12 бөлмәсиндә 11 дилдә 233 тамаша көстәрилмишдир».[1]

К. Зубалов адына «Народныј дом» театрынын бинасында ајда ики дәфә Азәрбајчан Драм Театр труппасы тамаша көстәрәрди. Башга театрларда олдуғу кими бурада да Сејид Шушински тамашаларын фасиләләриндә охујарды.

1912-чи илдә Тифлисдә «Молла Нәсрәддин»

[1] Бах: «Городској Народныј дом имени К. Ј. Зубалова». Тифлис, 1913-чү ил.

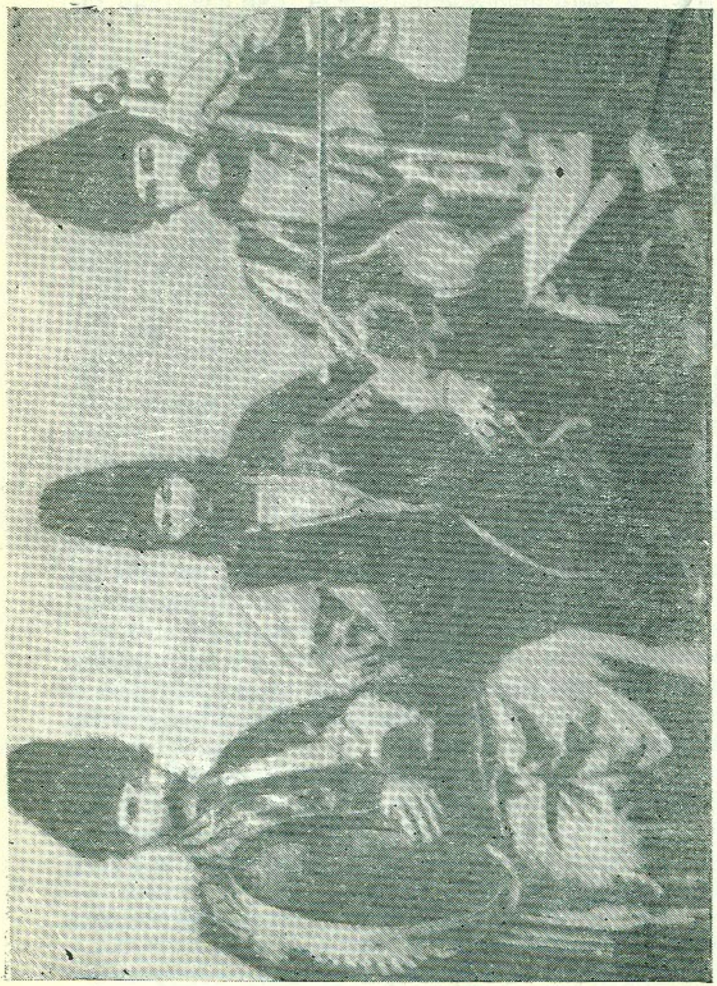

Мәшһур ханәндә Сәттарын дәстәси. (Тифлис (1850-чи ил).

журналынын редактору Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Әлмирзә Нәримановун тәшәббүсү вә Сејид Шушинскинин шәхсән јахындан көмәји илә Тифлисин азәриләр јашајан һиссәсиндә (Шејтанбазарда) «Аудиторија» адлы јени клуб ачылыр. Һәмин клубда тәкчә консертләр дејил, ејни заманда театр тамашалары да верилирди. Клубун ачылышы күнү Сејид Шушинскинин рәһбәрлији илә Тифлис сазәндәләринин бөјүк Шәрг консерти олмушдур. Консертдә тамашачылар тәрәфиндән мәһарәтлә гаршыланан Сејид тарзән Мәшәди Зејналын мүшајиәтилә «Маһур» охумушдур.

Консертдән кәлән пулун һамысыны Сејид Шушински клуба вермишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, «Аудиторија» Сејид Шушинскинин мадди јардымы нәтичәсиндә ачылмышдыр. Сејид бир «месенат»[1] кими һәм театра, һәм дә театрда иштирак едән артистләрә һәмишә мадди јардым көстәрирди.

Бу клубун әтрафында Азәрбајчанын Һүсејн Әрәблински, Мирзаға Әлијев, Әли Гурбанов, Сидги Руһулла, Ибраһим Исфаһанлы, Мирзәли Аббасов, Мирзәхан Гулијев, М. С. Кирманшаһлы, Алијә ханым, Тәрлан ханым, П. Таналиди вә Мустафа Мәрданов кими мәшһур сәнәткарлары топлашараг Азәрбајчан драматургларынын, хүсусилә Үзејир Һачыбәјовун опералары вә мусигили комедијаларыны тамашаја гојардылар. Бу әсәрләрдә Сејид Шушински баш ролларда ојнајар вә театрдан бир гәпик пул алмазды. Тифлисдә чыхан гәзетләрдә Сејидин чыхышлары хүсуси олараг е'лан едиләр вә онун сәһнә фәалијјәти һаггында јахшы рә'јләр јазылардьг. Мәсәлән, онун чыхышлары һаггында «Кавказ»

[1] Месенат — латын сөзүдүр. Мә'насы елмә, инчәсәнәтә һимајәчилик етмәкдир.

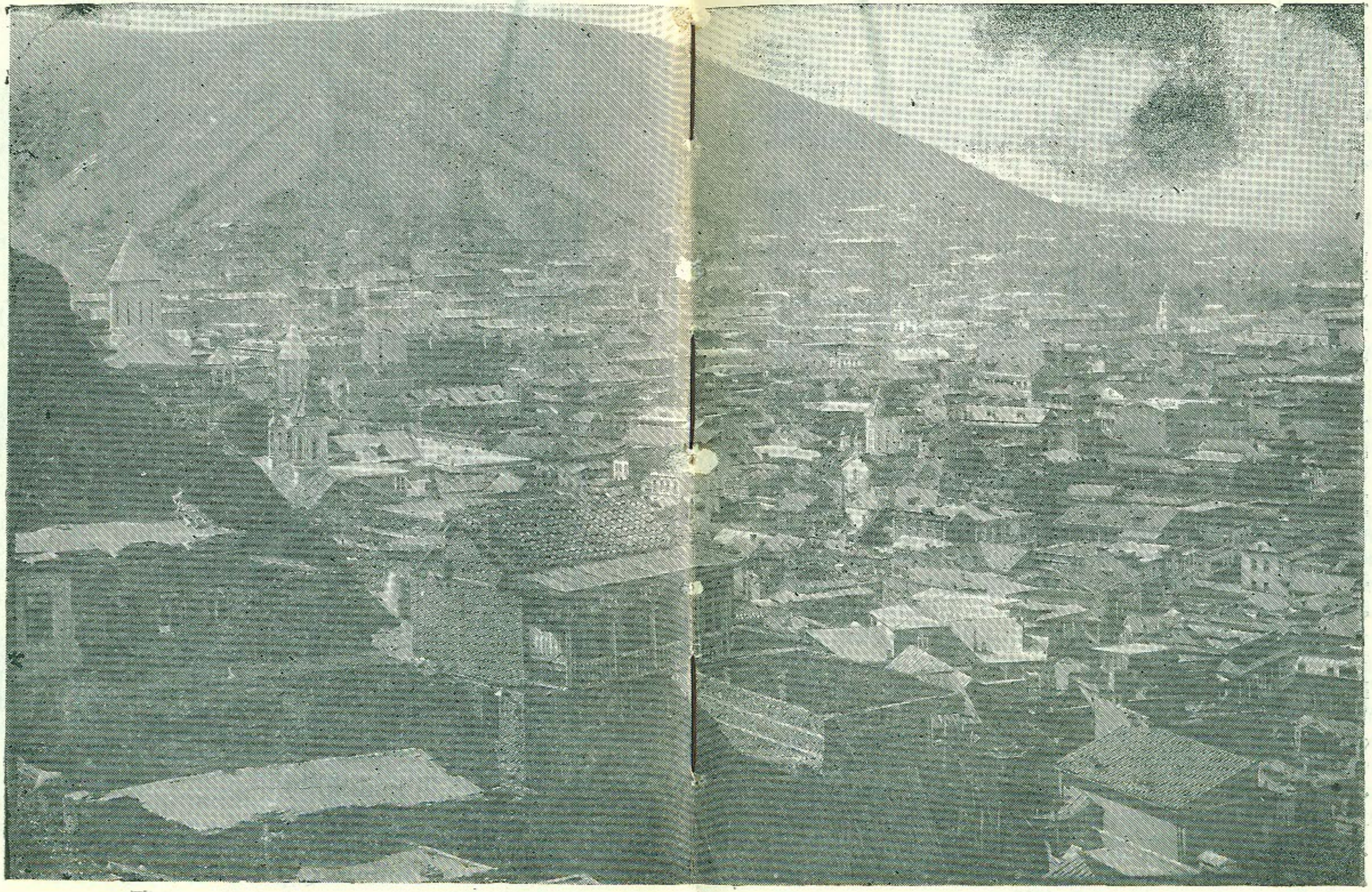

Тифлис. XIX әсрин икинчи јарысында

гәзети е'ланларынын бириндә дејилирди: «4 нојабрда мүсәлман драм чәмијјәтинин идарә һеј'әтинин јығынчағында гәрара алынмышдыр ки, 15 нојабр 1913-чү илдә «Грузински дворјанства» театрында мәшһур мүсәлман ханәндәси Сејидин вә кәнч опера артисти Алијә ханымын иштиракы илә опера тамашасы көстәриләчәкдир».[1]

Һәмин кечә, јә'ни 15 нојабр 1913-чү илдә Үзејир Һачыбәјовун «О олмасын, бу олсун» опереттасы тамашаја гојулур. Әсәрдә Мәшәди Ибад ролуну Мирзәли Аббасов, Рүстәмбәј ролуну М. Әләскәров, Һамбал ролуну М. Гулијев, Күлназ ролуну Алијә ханым, Сәрвәр ролуну исә Сејид Шушински ојнамышды. Тамаша мүвәффәгијјәтлә кечмишди. «Кавказ» гәзетиндә јазылан рә'јдә дејилирди: «Үмумијјәтлә, тамаша өз ансамблы илә јахшы кечди. Тамашанын мүвәффәгијјәтинә сазәндарлар көмәк етди. Театр ағзыначан долу иди».[2]

Сејид Шушинскинин Тифлисдәки сәһнә фәалијјәтиндән вә онун Азәрбајчан театр вә мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында тутдуғу ролдан бәһс едән көркәмли сәһнә хадими Азәрбајчан ССР халг артисти Мустафа Мәрданов өзүнүн гијмәтли хатирәләриндә белә јад едир:

«Һәр дәфә ону (Сејид Шушинскини — Ф. Ш.) көрдүкдә, ја сәсини радиода ешитдикдә кәнчлијим, Тифлис шәһәриндә кечирдијим илк јарадычылыг илләрим кино ленти кими көзүмүн гаршысындан кәлиб кечир. Сејид Шушински Тифлисдә шөһрәт газанмыш әсил халг ханәндәләриндәндир. Мән онунла Тифлисдә таныш олмушам. Сејид Шушински габаглар сәһнәјә чыхмазды, анчаг тамашадан әввәл

[1] «Кавказ» гәзети, 6 нојабр 1913-чү ил.
[2] «Кавказ» гәзети, 19 нојабр 1913-чү ил.

вә фасиләләрдә пәрдә габағында охујарды. Тамашачылар ону севирди.

Сејид театрдан ајрылмазды, бош саатларыны театр мәшғәләләринә һәср едирди. Театр ишчиләри Сејидин инкишаф етмәси үчүн она көмәклик көстәрирди. Беләликлә, о, кет-кедә опера вә оперетталарда чыхыш етмәјә башлады.

Сејид Шушински Тифлис сәһнәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтлә Ибн Салам («Лејли вә Мәчнун»), Әскәр («Аршын мал алан»), Сәрвәр («О олмасын, бу олсун») ролларыны өзүнә мәхсус орижиналлыгла ифа едирди.

Бир дәфә Сејид Шушински Тифлис шәһәриндә мәшһур актјор А. Аветисјанын режиссорлуғу илә ермәни дилиндә тамашаја гојулан «Аршын мал алан» опереттасында Әскәр ролуну (Азәрбајчан дилиндә) чох көзәл ифа етди (баш роллары ифа едәнләр исә ермәни дилиндә данышырдылар). О, күрчү актјорлары илә «О олмасын, бу олсун» опереттасында Сәрвәр ролунда мәһарәтлә чыхыш етмишдир.

Гејд етмәлијик ки, Сејид өз чыхышларына биздән пул алмазды. Әксинә, тамаша көстәрмәк үчүн лазым олан хәрчләрин бир һиссәсини һәмишә өз бојнуна көтүрәрди. О, касыб тәләбәләрә дә мадди јардым едәрди. Гәзет вә журнал редаксијаларына да Сејидин аз көмәји дәјмәмишди. (Мән бурада «Молла Нәсрәддин» журналына вә онун әмәкдашларына Сејидин көмәјини нәзәрдә тутурам). Инчәсәнәт вә әдәбијјат хадимләринә јахын олан Сејиди сөзүн әсил мә'насында һәгиги бир «меценат» адландырмаг оларды».[1]

[1] М. Мәрданов. «Хатирәләрим», Бакы, 1964-чү ил, сәһ. 80—81.

1912-чи илдә Тифлис «Мүсәлман чәмијјәти-хејријјәси» мәшһур Азәрбајчан артисти Һүсејн Әрәблинскини Тифлис шәһәринә дә'вәт едир. Әрәблинскинин Тифлисә кәлмәси хәбәри илдырым сүр'әтилә шәһәрә јајылыр. Тифлисин бүтүн театр вә мусиги хадимләри онун әтрафына топлашыр. О заман Әрәблинскинин режиссорлуғу вә шәхсән иштиракы илә Тифлисдә јашајан азәри артистләри бир чох театр тамашалары көстәрмишдиләр. Тифлис тамашачылары бөјүк актјорун өзүнә мәхсус бир мәһарәтлә ојнадығы роллара бахмаг үчүн чан атырдылар. Онун башга бир зөвглә јаратдығы Надир шаһ, Нәчәфбәј вә Аға Мәһәммәд шаһ образлары тамашачылары вәчдә кәтирәрди.

Һ. Әрәблинскинин Тифлисдә гастрол сәфәри башга сәнәт достлары кими Сејид Шушинскинин дә һәдсиз севинчинә сәбәб оларды. Һ. Әрәблински Сејид Шушинскинин һәм сәсинә, һәм дә сәнәткарлыг габилијјәтинә бөјүк гијмәт верәрди. Тәсадүфи дејилдир ки, Әрәблински Тифлис театрларында һазырладығы тамашаларын фасиләләриндә охумаг үчүн һәмишә Сејиди дә'вәт едәрди. Һәтта бир дәфә «Қазјонныј театрын» бинасында Һүсејн Әрәблински Сејид Шушинскинин иштиракы илә Тифлис мусигичиләрини топлајыб Шәрг консерти тәшкил етмишди. Гејд етмәлијик ки, бу консерт Һүсејн Әрәблинскидән габаг Ә. Һагвердијевин тәшкил етдији илк Шәрг концертләриндән бир гәдәр сечилирди. Консертдә бөјүк мүвәффәгијјәтлә чыхыш едән Сејид Шушински Һ. Әрәблинскинин тәшәббүсү вә мәсләһәти илә Азәрбајчан сәһнәсиндә илк дәфә олараг әјниндә фрак-костјум, ағ ипәк көјнәк, әлләриндә ағ әлчәк, чибдә ағ ипәк дәсмал, дөшүндә гызыл медалјон, боғазда гара бант илә сәһнәјә чыхаркән тамашачылары һејрәт бүрүјәрди. Шәрг мусигисинин ифачылыг адәтинә көрә ханәндә охујанда тарын вә каман-

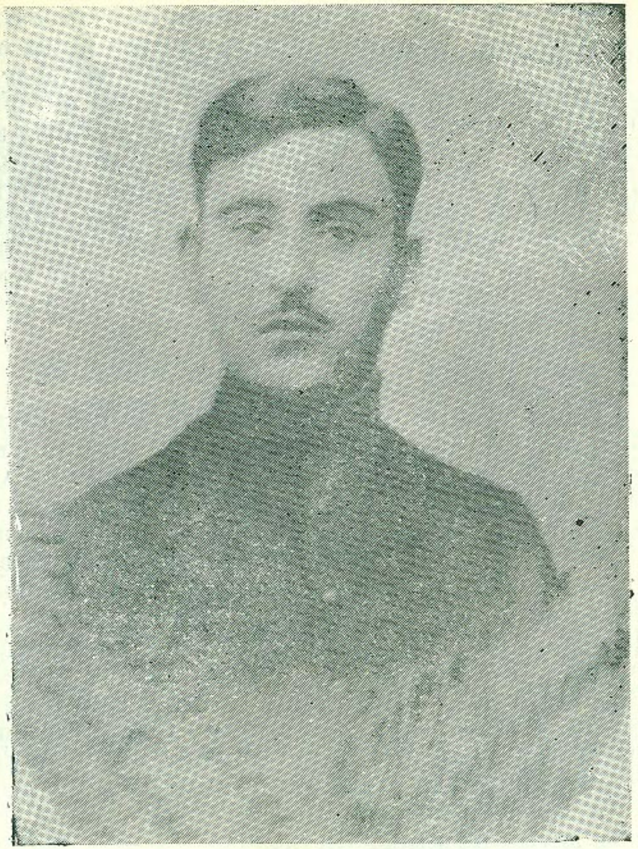

Һүсејн Әрәблински.

чанын мүшаһиәтилә охујарды. Лакин гејд етмәлијик ки, Шәргин бу адәтини илк дәфә «позан» Сејид олмушдур. О, сәһнәјә тар вә каманчасыз чыхараг о заман Италијада мусиги тәһсилини јеничә битириб Тифлис шәһәринә кәлән, Иран консулу — Мәчид-әс-Сәлтәнәнин гызынын фортепианода мүшајиәтилә ајаг үстүндә «Бајаты Исфаһан» муғамыны охумушду. Сејиддән сонра сәһнәјә чыхан Һ. Әрәблински Һамлетин — «Олум ја өлүм» монологуну сөјләмишди. Театрын салонунда мин беш јүздән артыг әјләшән динләјичиләр ајаға галхыб Сејид Шушинскини вә Һүсејн Әрәблинскини дәфәләрлә сәһнәјә дә'вәт едиб сәмими алгышларла онлара өз миннәтдарлыгларыны билдирмишләр.

Гејд етмәлијик ки, Сејид илә Һүсејн Әрәблински сәнәт достлуғундан әлавә һәјатда белә сәмими дост идиләр. Һ. Әрәблински Тифлис гастролларына кәләндә һәмишә Сејид илә бир јердә олар, она театр сәнәтиндән данышар, Сејид исә бөјүк актјора Шәрг мусигисинин сирләриндән гәрибә һекајәтләр сөјләјәрди. Бу ики сәнәткарын достлуғу 10 илә јахын (1911—1919) давам етмишди. 1919-чу илин март ајында Һүсејн Әрәблински гулдурлар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлдү. Әрәблинскинин өлүмү Азәрбајҹан инҹәсәнәти үчүн ағыр итки иди. Достунун өлүм хәбәриндән кәдәрләнән Сејид, Тифлис артистләри вә мусигичиләри адындан Әрәблинскинин аиләсинә ашағыдакы телеграмы вурмушдур:

«Тифлис шәһәринин Шәрг мусигичиләри, ханәндә вә артистләри миллијјәтләриндән асылы олмајараг, мәнфур гатилин әли илә вахтсыз һәлак олмуш сәнәткар јолдашымыз Һүсејн Әрәблинскинин аиләсинә дәрин һүзнлә башсағлығы веририк».

С. Шушински.[1]

[1] «Азәрбајҹан» гәзети 1919-чу ил, № 55.

Гоча сәнәткар Һүсејн Әрәблинскинин адыны һәмишә бөјүк һөрмәт вә ифтихарла чәкәрди:

«Һәр дәфә Һүсејни хатырладығда, онун јаратдығы унудулмаз образлар һаггында дүшүндүкдә истәр-истәмәз Тифлисин 50 ил бундан әввәл театр аләми, мусиги һәјаты көзләримин өнүндә ҹанланыр. Әрәблински Тифлисә гонаг кәләндә «Гречиски пассаж»да оларды (мәнзили орада иди). Биз һәр сәһәр көрүшәрдик. Һүсејн олдугча мәдәни, аличәнаб вә тәвазөкар бир инсан иди. О, чох сәлигәли кејинәрди. Һүсејн үтүсүз палтар кејинмәзди. Буна көрә дә отагда һәмишә онун үтүсү һазыр оларды. Мән театр сәнәтинин нә олдуғуну јалныз онун ојунунда дәрк етмишәм. Һүсејнин ады афишаларда јазыланда театр салонлары ағзынаҹан адам илә долу оларды. Һүсејн сәһнәјә чыханда нәинки тамашачылар, һәтта Тифлисин ән мәшһур ермәни, рус, күрҹү актјорлары, хүсусилә рус режиссорлары кәлиб һејрәтлә тамаша едәрдиләр».[1]

Сејид Тифлисдә јашајаркән, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшринә дә көмәк әлини узатмышды. Ону «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Мирзә Ҹәлил илә јазычы вә молланәсрәддинчи Әлигулу Гәмкүсар таныш етмишди. Мирзә Ҹәлил Сејидин ән јахын достларындан бири олмушду. О, тез-тез Сејиди, тарзән Мәшәди Зејналы евинә дә'вәт едиб Сејидин көзәл охумаларындан дојмазды.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Мирзә Ҹәлил Шәрг мусигисини вә ону тәблиғ едән халг ханәндәләрини вә ел ашыгларыны чох севәрди. О, өзү һәм дә һәвәскар мусигичи иди. Мирзә Ҹәлил көзәл нејчаларды. Һәтта каманча чалмағы белә өјрәнмишди.

[1] Бах: Ф. Шушински. «Сејид Шушински». Бакы, «Азәрнәшр», 1966-чы ил. сәһ. 52.

Гардашы Мирзә Әләкбәрин дә сәси вар иди. Мирзә Ҹәлилин арвады Һәмидә ханым хатирәләриндә јазыр ки, бир күн Гарабағын Кәһризли кәндиндә олан бир тојда ҹамаатын хаһиши илә Мирзә Ҹәлил түтәкдә «Секаһ» чалмыш, гардашы Мирзә Әләкбәр исә охумушдур.

Шүбһәсиз ки, Мирзә Ҹәлилин Шәрг мусигисинә олан һәвәси вә мусиги аләтләриндә чалмағы баҹармасы онун Сејид Шушински кими мәшһур бир ханәндә илә достлуғуна мүсбәт тә'сир етмәјә билмәзди. Ејни заманда динә, ҹәһаләтә, авамлыға вә наданлыға гаршы мүбаризә апаран «Молла Нәсрәддин» журналынын мә'нәви вә сијаси әһәмијјәтини дәрк едән Сејид, журналын вахтлы-вахтында чыхмасы үчүн әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәмишди. Мәһз буна көрә дә Сејид Тифлисин күбар аиләләринин тој шәнликләриндән әлдә етдији кәлирдән «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшринә сәрф едирди.

Сејид Шушинскинин «Молла Нәсрәддин» журналына етдији јардымы, Азәрбајҹан театрынын кәрпичләрини чијниндә дашымыш, Азәрбајҹан театр тарихинин ҹанлы енсиклопедијасы олан бөјүк сәнәткарымыз Һачыаға Аббасов белә хатырлајыр:

«1912-чи илдә мәрһум Һүсејн Әрәблински илә бирликдә Тифлис шәһәринә артист Мирзә Аға Аббасовун бенефисинә кетмишдик. Тифлисдә јазычы достумуз Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» илә көрүшдүк. О, бизи евинә дә'вәт етди. О заман Тифлис шәһәриндә Мирзә Ҹәлилин рәһбәрлији алтында «Молла Нәсрәддин» журналы нәшр едилирди. Сөһбәт әснасында Мирзә Ҹәлил деди:

— Һачаға, сон ики ајда журналымыз чыхмырды, чүнки пулумуз олмадығына көрә мәтбәә нәшр етмирди. Јахшы ки, бу күнләрдә Сејид Шушински Батумдан кәлди вә журналын һәр ики нүсхәсинин

пулуну вердикдән сонра дүбарә мәнә 200 манат гызыл пул көндәрди. Ону демәк истәјирәм ки, Сејид Шушински шәхси мәнафејини күдән сәнәткар олмамышдыр. О, һәмишә Азәрбајҹан театрына вә артистләринә мадди јардым етмишдир. Сејидин Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә хидмәтләри унудулмаздыр».[1]

Сејид Шушински истәр Тифлисдә, истәрсә дә Бакыда јашајыб јарадан һәмсәнәтләри илә адичә достлуг етмәмишди. О, ејни заманда онларын дәрдинә галмыш вә һәр ҹүр мадди јардым көстәрмишди. Һачыаға Аббасов јенә дә өз хатирәләриндә сөјләјир ки, бә'зән мадди вәзијјәтимиз ағыр оланда бир груп артист јығышыб Тифлисә, Сејидә гонаг кедәрдик, Аға бизи чох мәмнунијјәт вә меһрибанлыгла гәбул едәр, бизим јол хәрҹимизи; меһманхана һагг-һесабымызын һамысыны өдәдикдән сонра палтары олмајан актјорлара костјум тикдирәр, һәтта иштирак етдији театрдан бир гәпик белә алмазды. Үстәлик Бакыја гајыданда һәр биримизә һәдијјәләр вә јол хәрҹлији белә верәрди...

Сејидә ади мусигичи демәк дүзкүн олмазды. О, өз милләтинин тәрәггиси, кәләҹәји һаггында дүшүнән, онун инҹәсәнәтини шөһрәтләндирән мәдәнијјәт хадими иди. Шүбһәсиз ки, Сејид башгаларына нисбәтән варлы иди. О, Гафгаз ҹанишинин «Сарај мүғәнниси» олмагла јанашы, һәм дә шәхси ресторан, меһманхана саһиби иди. Һәтта «Мерседес» маркалы автомобили белә варды.

Сејид өз дөврүнүн дәбдә олан ханәндәси иди. Она бәсләнән гајғы, диггәт вә һөрмәт өзкә ханәндәләрә олмамышды. Гурбан Пиримов Сејидин Тифлис дөврү ханәндәлијини јадына саланда һәмишә аһ чәкиб дејәрди:

[1] Һачаға Аббасовун хатирәләриндән.

— Әши, билирсән Ағаја нечә һөрмәт едирдиләр.

Мән өзүмү билмәмәзлијә гојуб сорушардым:

— Јә'ни чох пул верәрдиләр?

— Әши, сән нә данышырсан, башын харабдыр? Пул нәдир, зад нәдир? Әши, сән брилјантдан даныш, гаш-дашдан даныш.

Сонра Гурбан әми сағ әлини ачыб бармагларыны јүнкүлчә үзүнә тохундуруб сөзүнә давам едәрди:

— Әши, бу өлсүн, онун варлы ермәни тачирләринин, әдәбаз күрчү кнјазларынын мәчлисләриндә охумағыны көрүб ешитсәјдин, дәли олардын. Фиридун чан, она пул вермәздиләр һа...

— Бәс нә верәрдиләр?

Онун башына о гәдәр гаш-даш төкәрдиләр ки, кәл көрәсән. Һәтта көзәл гадынлар бармагларындакы брилјант үзүкләри чыхардыб Ағанын гавалына төкәрдиләр. Јахшы јадымдадыр, бир дәфә мән, Саша вә Сејид Шушада Мирзалыбәјликдә киминсә тојуну едирдик. Һава бир гәдәр исти иди. Сејид охујандан сонра үстүндә рус чарынын шәкли олан бир нечә палазгулаг бешјүзлүкдән она шлјапа дүзәлдиб папағын әвәзинә башына гојуб дедиләр:

— Аға, һава истидир. Бу кағыз шлјапаны гој ки, сәрин олсун.

Сонра Гурбан әми бир гәдәр фикрә кедиб гәлјаныны тәнбәки илә долдурдугдан сонра сөзүнә давам едәрди:

— Әши, сәнә зарафат кәлмәсин. Аға белә аға иди. Мән дә, јазыг Саша да, Аға илә мәчлисдә чалыб-охумағын һәсрәтиндә идик. Амма Чаббардан кечә билмирдик.

Гурбан Пиримовун Сејид һаггында сөјләдији белә әһвалатлардан чох мисаллар чәкмәк олар... Лакин бурада бир һәгигәти е'тираф етмәк лазымдыр ки, истәр саһиби олдуғу ресторан вә меһманханадан, истәрсә дә сајсыз-һесабсыз тој мәчлисләриндән кәлән кәлиринин һамысыны театр тамашаларынын тәшкилинә, гәзет-журнал нәшринә, еһтијачы олан сәнәткарлара вә јохсул тәләбәләрә, бир сөзлә, милләтин мәдәни еһтијачларына сәрф етмишдир. Һәтта о, ингилаба гәдәр Тифлис болшевик тәшкилатына вә ингилабчылара белә мадди јардымыны әсиркәмәмишди. Бунлардан әлавә сәхавәтли сәнәткар, Антантанын акенти олан чәллад Андраникин әлиндән зәрәр чәкмиш кәндлиләрин вә гачгынларын хејринә консертләр верәрәк онлара мадди јардым етмишди.

О дөврдә Тифлисдә јашајан азәрбајчанлы зијалылар вә мәдәнијјәт хадимләри Сејидлә көрүшмәк, көзәл сәсини динләмәк үчүн онун шәрәфинә тез-тез кечәләр тәшкил едәр вә гәбуллар дүзәлдәрдиләр. Һәмин кечәләрдә Мирзә Чәлил, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, хүсусилә Һүсејн Чавид Сејиди динләмәкдән дојмаздылар. Сејидин иштиракы илә дүзәлән мәчлисләрдә јахындан иштирак едән Әзиз Шәриф бу кечәләрдән бирини белә хатырлајыр:

«...1914-чү ил 14 март тәк күнү, достум Исмајыл Һәгги бир чох достларыны, о чүмләдән дә Әрәблинскини евинә наһара дә'вәт етмишди. Һәггикилә кәләндә Һүсејн Чавид, Мирзәли Аббасов вә јенә ики нәфәр гонаг орада иди. Бир аздан сонра Надир Ибраһимов[1] вә ханәндә Сејид кәлдиләр.

...Әрәблински дә кәлди... Тәфсилаты јазмаға имканым јохдур. Бурада отуз бешә, гырха гәдәр адам јығылмышды. Габагча Надир тар чалды, гызлар ојнады. Сонра Сејид охуду... Сејидин «Шур»

---

[1] Надир Ибраһим мәшһур тарзән, ејни заманда көзәл каманча, пиано вә гармончалан олмушдур. Сонралар Москва игтисадијјат институтуну битирән Надир вәтәни Азәрбајчана гајытмышды. Әввәлләр Малијјә Халг комиссары, сонралар исә тичарәт комиссары вәзифәләриндә ишләмишдир — мүәллиф.

Гурбан Пиримов.

муғамына һеч сөз ола билмәзди. Онун охумағы һамыны валеһ еләмишди.

...Кечә јарыја ишләјәндә биз бөјүк дәстә илә евдән чыхдыг. Сејид шикәстәни башлады, нә башлады! Тары да Надир чалырды. Бу мусигидән адамын руһу тәзәләнирди... О кечә чох шаиранә кечәјди. Чүнки кәнч Сејидин сәси вә мәктәбли Надирин хүсуси илһамла диндирдији тары һамынын гәлбини охшајыр, һамыја сонсуз естетик ләззәт верирди...»[1]

Шубһәсиз ки, кәнч Сејидин Мирзә Ҹәлил, Әбдүррәһимбәј, Һүсејн Ҹавид вә Һүсејн Әрәблински кими бөјүк сәнәткарларла дуруб-отурмасы онун көркәмли бир мәдәнијјәт хадими кими инкишаф едиб танынмасында мүсбәт тә'сири олмушдур. Мәрһум ханәндә гоча вахтлары өмрүнүн Тифлис дөврүнү, сәнәт достларыны, хүсусилә Һүсејн Ҹавиди вә Әрәблинскини тез-тез јад едәрди. Һәмишә Һүсејн Ҹавиддән ағыздолусу данышарды вә дејәрди ки, мән Һүсејн Ҹавид исте'дадда, габилијјәтдә вә мүтәфәккирдә икинчи бир шаир танымырам. Доғрудур, мән муғам охујанда ше'рләри әсасән Һафиздән, Фүзулидән, Сејид Әзимдән охујурам. Лакин нәдәнсә Һүсејн Ҹавидә мејлим даһа чохдур. Чүнки, Ҹавидин ше'рләриндәки һикмәт, мәнтиг, мә'на дәриндир. Мән Тифлис мәҹлисләриндә вә концертләрдә Һүсејн Ҹавидин ше'рләрини чох охумушам, хүсусилә онун:

«Чых булудлардан еј әфсанәви гыз»

рәдифли мәшһур ше'рини тез-тез охујардым. Сонра Ҹавидин өзү ше'рләриндән парчалар топлајыб мәнә верәрди ки, о олан мәҹлисләрдә охујум.

Ону дә дејим ки, Ҹавидин гәзәлләри, ше'рләри һәр муғамын руһуна ујғун кәлмирди. Мәсәлән, онун

[1] Әзиз Шәриф. Кечмиш күнләрдән, Бакы, сәһ. 184—185.

ше'рләрини лирик-ашиганә мотивләрлә долу олан «Секаһ» үстүндә вә јахуд шадлыг рәмзи олан «Шур» үстүндә охумаг олмаз.

Чавидин ше'рләри дә өзү кими үсјанкар, дөврүндән наразы, халгы мүбаризәјә, әдаләтә чағырандыр. Буна көрә дә мән һәмишә онун ше'рләрини ән чох үсјанкар «Чаһаркаһ»да, дөјүш руһлу «Маһур» үстүндә охујардым: мән, «Чаһаркаһ»ы зилдән бәрдашт етдикдән сонра муғамын «мајә»синә енәндә Чавидин бу мәшһур ше'рини:

Рәгси тә'лим едијор ахсаглар,
Әзәмәт дүшкүнүдүр алчаглар.
Һәр күләр үздә өлүм, ган көрүрәм.
Пәк јахын достлары дүшмән көрүрәм.
Јурду сарымыш габалыг, јалтаглыг,
Јүксәлиш варса сәбәб алчаглыг.

арам-арам охудугдан сонра муғамын «Бәстә-Никар» шө'бәсинә кечәндә:

Әски даһиләр «иштә һәгг» дедиләр,
Чырпыныб бир һәгигәт изләдиләр.
О һәгигәт бу күн хәјал олујор,
Дүн ки шән бахышлар бу күн солујор.

— ше'рини охујардым.

Сонра ханәндә сөјләјирди ки, Чавидин ше'рләрини ән чох «Чаһаркаһ»ын «Һасар-мухалиф» шө'бәләрини охујанда истифадә едәрмиш. Хүсусилә, «Һасар» охујанда шаирин бу ше'ри елә бил «Һасар» үчүн дејилмишдир:

Һәр күнәшә кирдим ләкәли көрдүм,
Һәр вичдана кирдим көлкәли көрдүм,
Парлаг иманлары шүбһәли көрдүм,
Мәкәрсә һәр чилвә бир хүлја имиш.

«Мухалиф»ә кечәндә исә Сејид тәләсмәдән өзү дә арам-арам бу ше'рә мүрачиәт едәрмиш:

Алтун әсридир һәп нәзү намус,
Јохсуллара күн јох, ја мәһв ол, ја сус!
Һәр кәс инсанлыгдан дәм вурур, әфсус!
Һәп јалан тәмәлсиз бир севда имиш.
Јаралы көнлүмү тиканлар дешди.
Кимдән вәфа умдум ганымы ичди.
Чаван өмрүм фәрјад ичиндә кечди,
«Сәадәт» әмәли бир рө'ја имиш.

Бөјүк мүғәнни «Мухалиф»дән Чаһаркаһ»ын сон шө'бәси олан «Мәнсуријјә»јә кечәндә јенә дә Чавидә мүрачиәт едәрди:

Дедиләр: «Зүлмә гаршы дурма, әјил!»
Дедиләр: «Һәрбә гош, ја әз, ја әзил».
Чалыш, парла, јүксәл, унутма анчаг,
Јашамаг бир һалса, јашатмаг да һагг.

Сејид охудуғу бу ше'рләрдә инсанлары мәрд, сәдагәтли, намуслу олмаға чағырарды. О, «Османи» муғамыны охујанда јенә дә Һүсејн Чавидә мүрачиәт едәрди:

Чалыш һәм галиб ол, мәрд ол,
Бу ајдын бир һәгигәтдир.
Чаһан бир назәнин дилбәр ки,
Јалныз мәрдә гисмәтдир.

Сејид өз охумаларында бөјүк Сабирин дә ичтимаи мә'на дашыјан гәзәл вә ше'рләриндән истифадә етмишдир. О, «Забул» дәсткаһында «Мухалиф» охујаркән Сабирин:

Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар,
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар.

— мисралары илә башлајан ше'риндән истифадә етмишдир.[1]

[1] Бах: «Екстрафон» ширкәтинин бурахдығы граммофон валлары. 1913-чү ил, № В—14554.

Һүсејн Чавид.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан ханәндәләри арасында илк дәфә сијаси-ичтимаи мәзмунлу ше'р вә гәзәл охујан јалныз Сејид Шушински олмушдур. Бунлардан әлавә ханәндә халгы мүбаризәјә чағыран, она өз һаггыны тәләб етмәји тәлгин едән «Ајыл еј милләт»- «Мән бир түркәм», «Милләт истәрсә», «Мәзлумларын маршы» кими мүбариз руһлу маһныларда ифа етмишдир.

1914-чү илин март ајында Шәргин мәшһур ханәндәләриндән бири олан Тәбризли Әбүлһәсән хан Авропаја гастрол сәфәринә чыхаркән әввәлчә Тифлис шәһәринә кәлир. Әбүлһәсән хан һәлә Тифлисә кәлмәмишдән хејли әввәл шәһәрин көркәмли јерләриндә рекламлар асылмыш, театр вә клубларын гапыларына ири вә рәнкарәнк афишалар вурулмушду. Әбүлһәсән ханын Тифлисә кәлиши барәдә гәзетләрдә хүсуси хәбәрләр чап едилмишди. О заман «Закавказскаја реч» гәзетиндә дәрч олунмуш хәбәрләрин бириндә дејилирди: «Авропаја кедәркән Иран шаһынын сарај мүғәнниси Әбүлһәсән хан Тифлисдә гонаг олачагдыр.

Јерли мүсәлман чәмијјәтинин арзусу илә о, Тифлисдә бир нечә консерт вермәк фикриндәдир. Ону да гејд едәк ки, Әбүлһәсән хан һәлә һеч бир вахт бөјүк тамашачы күтләси гаршысында чыхыш етмәмишди.

Ханәндәнин сәси олдугча күчлү, мәлаһәтли, һәм дә јүксәк тембрә малик сәсдир. Һәрәкәтләри чох инчәдир, сәһнәдә әлләрини дөшүнә гојуб ајаг үстүндә охујур. Көркәми мәғрур вә әзәмәтлидир.

Мүғәнни гәдим Иран мотивләринә јени руһ, јени форма, јени һиссләр кәтирмишдир. Ону динләјәндә адама елә кәлир ки, Шәрг мотивләрини охујан Авропа мүғәннисини динләјирсән.

Белә бир шәраитдә мүсәлман ханәндәсинин гаршыдакы консертинин чох мараглы олачағы көз-

ләнилир. Шүбһәсиз ки, һәмин консертләр мүсәлманлардан савајы Шәрг мусигисинин пәрәстишкарлары олан дикәр гафгазлылары да марагландырачагдыр.

Консертләр ханәндә, һабелә, сарај мусигичиләри, тарзән Дәрвиш хан вә онун дәстәси Тифлисә кәлән кими башланачагдыр».[1]

Әбүлһәсән ханын Тифлисдә илк концерти 1914-чү илин март ајынын 26-да «Казјонны театр»да (индики З. Палиашвили адына опера театры) Шәргин мәшһур сәнәткарлары ханәндә Таһирзадәнин, тарзән Дәрвиш ханын, каманчачы Бағыр хан вә зәрб вуран Абдулла ханын иштиракы илә олмушдур.

Азәрбајчан мүғәннисинин биринчи консерти бөјүк мүвәффәгијјәтлә кечмишдир. Бу консерт динләјичиләри, хүсусилә Тифлисин мусиги ичтимаијјәтини валеһ етмишди. О заман мәшһур журналист Ејнәли Солтанов «Шәрг консерти» адлы мәгаләсиндә јазмышдыр:

«Ирандан кәлмиш ханәндәләр: Әбүлһәсән хан вә Таһирзадәнин, мусигичиләрдән Дәрвиш хан вә Бағыр ханын мартын 26-да «Казјонны театр»да вердикләри илк «Шәрг консерти»нә чохлу адам кәлмишди. Тамашачыларын арасында Шәрг мусигисинин маһир биличиләри вә тәләбкар пәрәстишкарлары вар иди. Онларын вә сон дәрәчә алудә олан бүтүн тамашачыларын тә'рифини нәзәрә алсаг, демәк олар ки, консерт чох мүвәффәгијјәтлә кечмишдир.

Кениш тамашачы күтләси гаршысында илк дәфә чыхыш едән ханәндә Әбүлһәсән хан (тенор) классик Иран маһныларынын бир нечәсини ифа етди.

[1] «Закавказскаја реч» гәзети, 2 март 1914.

Әбүлһәсән хан нә гәдәр учадан охуса; нә гәдәр чәтин зәнкулә вурса да онун сәси бүтүн мәрһәләләрдә тәмиз вә аһәнкдардыр. Һәм дә о, охујаркән сифәтиндә һеч бир кәркинлик һисс олунмурду».[1]

Әбүлһәсән ханын консертләринин тәшкилиндә Сејид јахындан иштирак етмиш, кәлән гонаглар үчүн һәр чүр шәраит јаратмышды. Әбүлһәсән хан Сејидин адыны ешитдијиндән онун бөјүк бир сәнәткар кими Гафгазда мәшһур олдуғуну биләрәк Сејидин көрүшүнә кетмишди. Ики азәри оғлунун бирбирилә көрүшмәсинин чанлы шаһиди олан Мустафа Мәрданов хатирәләриндә јазыр: «Шәргин мәшһур ханәндәләриндән сајылан Әбүлһәсән хан өз дәстәсилә Тифлисә консерт вермәјә кәләндә о, биринчи нөвбәдә Сејид Шушинскинин көрүшүнә кетди. Ики сәнәткар чох сәмими көрүшдүләр. Сејид Шушински Чәнуби Азәрбајчандан кәлмиш гонаглара өз хәрчи илә фарк тикдириб сәһнәјә чыхартды. Әбүлһәсән хан үрәкачан көзәл бир сәслә «Бајаты Шираз» вә «Раст» дәсткаһы охуду. О, динләјичиләри валеһ етди. Бу консертдә иштирак едән Күрчүстан опера сәнәтинин баниси Вано Сарачашвили Әбүлһәсән ханын сәнәткарлығыны јүксәк гијмәтләндирәрәк деди: «Әбүлһәсән ханын нәји Карузодан әскикдир». О, сонра сәһнәјә чыхыб, Әбүлһәсән ханы бағрына басыб өпдү.

Әбүлһәсән ханын консертләринин тәшкилиндә Сејид Шушински илә бирликдә биз дә көмәк едирдик. Истәјирдик ки, гастрол сәфәриндән сонра өз вәтәнләринә хош тәәссүратларла кетсинләр».[2]

Әбүлһәсән хан өз дәстәсилә Тифлисдә оларкән Сејид Шушински бир нечә дәфә Зубалов адына халг евиндә чыхыш етмишди. Кәнч Сејид Шәргдә

[1] Бах: «Закавказскаја реч» гәзети, 30 март 1914.
[2] М. Мәрданов. Хатирәләрим, Бакы, 1964-чү ил, сәһ. 81—82.

танынан бу муғамат усталарынын гаршысында, Шәрг муғамлары ичәрисиндә маһир сәнәткарлыг, күчлү сәс, чәһ-чәһли зәнкуләләр тәләб едән «Чаһаркаһ» вә «Маһур» муғамларыны тамам-дәсткаһ охујур. Концертдән сонра зијафәтдә чыхыш едән Әбүлһәсән хан Сејидин сәнәтинә јүксәк гијмәт вермишдир. Тарзән Дәрвиш хан исә Сејиди Теһрана дә'вәт едәрәк демишдир: «Сәнин јерин Теһрандыр. Сән нәинки орада, бүтүн Шәргдә әввәлимчи охујан оларсан». Гејд етмәлијик ки, Ирандан кәлән сәнәткарлар Тифлисдә јашадыглары вахтда Сејид онлардан Шәрг мусигисинә аид бир чох шејләр өјрәнмишди. Тифлис көрүшүндән сонра Әбүлһәсән хан өмрүнүн ахырына кими Сејид Шушинскинин адыны һөрмәтлә јад етмиш, ону Гафгазда Чаббар Гарјағдыоғлундан сонра икинчи бөјүк бир ханәндә кими гијмәтләндирмишдир.

Әбүлһәсән хан Игбал Азәр Солтанын Сејид Шушински һаггында сөјләмиш олдуғу хош сөзләри Азәрбајчанын халг артисти мәшһур тарзән Һачы Мәммәдов белә хатырлајыр:

«...1944-чү илдә Иран сәфәриндә оларкән Тәбриз шәһәриндә бизим дәстәмизи гонаглығa дә'вәт етдиләр. Һәмин зијафәтдә Иран Азәрбајчанынын бөјүк ханәндәси Әбүлһәсән хан Игбал да иштирак едирди. Тәбрик вә сағлыглардан сонра Хан Шушинскидән мүшајиәтимлә бир «Секаһ» охумасыны хаһиш етдиләр. Хан чох көзәл бир «Секаһ» охуду. Һамы, о чүмләдән Әбүлһәсән хан, онун кениш диапазонлу сәсә малик олдуғуну вә гәшәнк охудуғуну сөјләди вә алгышлады. Бир аз кечдикдән сонра гонаглар мәним мүшајиәтимлә Әбүлһәсән ханын «Шур» дәсткаһы охумасыны хаһиш етдиләр.

Бу 74—75 јашлы муғәнни ајаг үстә дурараг бир охумаг башлады, бүтүн мәчлиси һејран гојду. О, көзәл тембрли сәсә малик олмагла бәрабәр чошғун

Әбүлһәсәнхан Игбал Азәр Солтан.

темперамент саһиби иди. Онун охумағы һамыны һејран етди. Сонра Әбүлһәсән хан Хан Шушински-дән хәбәр алды:

— Сејид Шушински нечәдир, охујурму?

Хәбәр биләндә ки, филармонијанын солистидир, буна чох севинәрәк деди: «Сејид Шушинскидән мүгајәт олун. Шәрг аләминдә онун кими ханәндә јохдур». Биз Әбүлһәсән ханын ағзындан Сејид һаггында дејилән бу тә'рифләри ешидәндә бизим нәзәримиздә Сејид даһа да бөјүдү вә севиндик ки, Әбүлһәсән хан она јүксәк гијмәт верир.

Доғрудан да Сејид Шушински әвәзедилмәз ханәндәдир. Јадымдадыр, онун 75 јашында јаздырдығы муғамлары илк дәфә ешидәндә мәнә елә мәфтунедичи тә'сир бағышлады ки, о кечә мән сәһәрәчән јата билмәдим».[1]

1913-чү илин сону вә 1914-чү илин әввәлләриндә Сејид Шушински «Екстрафон» аксионер чәмијјәти тәрәфиндән ики дәфә Кијев шәһәринә дә'вәт едилир. О, Кијевдә әввәлчән сәнәт достлары тарзән Бала оғлу Грикор вә каманчачы Севинин, сонракы сәфәрдә исә Грикорун оғлу мәшһур виртуоз — тарзән Бала Мәликов вә каманчачы Рубен Гараханов-ун мүшајиәтилә сәсини вала јаздырыр. О заман онун грамафон валларына охудуғу вә халг тәрәфиндән севилә-севилә динләнилән муғамлардан «Чаһаркаһ», «Нәва», «Бајаты Исфаһан», «Һүмајун», «Раст», «Маһур», «Забул», «Күрд Шаһназ», «Мирзә Һүсејн секаһы»ны, ритмик муғамлардан исә «Мани», «Аразбары», «Мәнсуријјә»ни вә с. көстәрмәк олар.

Муғамлар ичәрисиндә «Чаһаркаһ» хүсуси јер тутур. Бу муғамда үсјан руһу вардыр. Сејид «Чаһаркаһ»ын мүгәддәмәсини башлајаркән башга ханәндәләрдән фәргли олараг муғамы мајәсиндән, јә'ни «чөвһәри» һиссәсиндән јох, мәһз муғамын сәккизинчи һиссәси олан «Мәнсуријјә» үстүндә зилдә 10—15 дәгигә бәрдашт етдикдән сонра муғамын мајәсинә гајыдыр. Мән бир дәфә бунун сәбәбини гочаман ханәндәдән сорушдугда о, деди:

— «Чаһаркаһ» чох ағыр муғамдыр, һәм дә охујан үчүн чидди имтаһандыр. «Чаһаркаһ»ы сәси јүксәк диапазона малик олмајан ханәндә охуја билмәз. «Чаһаркаһ»ын бәзәји, нә тәһәр дејәрләр гајмағы «Мәнсуријјә»дир. Буна көрә дә бөјүк консертләрдә вә мәчлисләрдә «Чаһаркаһ»ы мајәдән башласан динләјичини тез јора биләрсән. Мәчлиси әлә алмаг үчүн ханәндә кәрәк «Мәнсуријјә»дән башласын. «Мәнсуријјә»сиз «Чаһаркаһ» исә күнәшсиз торпаға бәнзәр».

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, бөјүк сәнәткар 74—75 јашларында белә «Чаһаркаһ» охујанда муғамын «Мәнсуријјә» һиссәсини мәһарәтлә охујурду. Бу факты гочаман ханәндәнин 1963-чү илдә 74 јашында Азәрбајчан радиосунда охудуғу «Мәнсуријјә»нин лент јазылары бир даһа тәсдиг едир. 74 јашында «Мәнсуријјә» охумаг XX әср мусиги тарихимиздә Чаббар Гарјағдыоғлундан башга һеч бир ханәндәјә мүјәссәр олмамышды. Доғрудур, «Мәнсуријјә» олдугча зил сәс вә шаграг зәнкуләләр тәләб едир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «Мәнсуријјә»ни ифа етмәк үчүн зил сәсдән башга бөјүк усталыг да, јә'ни бу чәтин муғамын техникасына да дәриндән бәләд олмаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, бизим елә ханәндәләримиз олмушдур ки, онларын сәс диапазону үч октаваја јахын олдуғуна бахмајараг, лакин «Мәнсуријјә»ни Чаббар вә Сејид кими мәһарәт вә усталыгла охуја билмәмишләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, бу ики бөјүк сәнәткар

[1] Һачы Мәммәдовун хатирәләри. (Хатирә китабын мүәллифиндәдир).

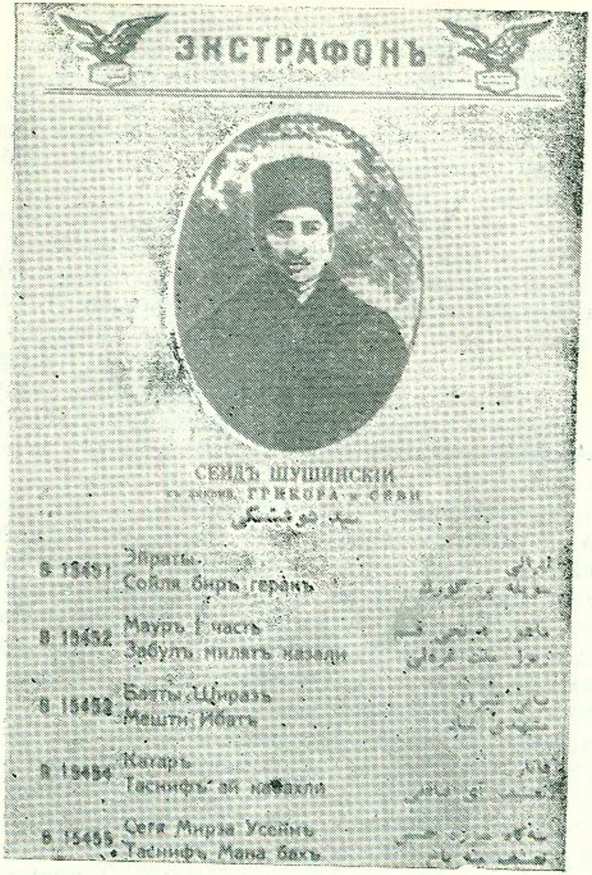

Сејид Шушинскинин граммофон валларына охудуғу муғамларын каталогу. (Кијев, 1914).

бүтүн варлыгларыны, билик вә бачарыгларыны муғам мусигимизин инчәликләрини дәриндән өјрәнмәјә һәср етмишләр.

1916-чы илин әввәлләриндә Сејид Шушински Чәлил Мәмәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәрини тамашаја һазырламаг мәгсәдилә тарзән Мәшәди Зејнал вә јазычы Әлигулу Гәмкүсарла бирликдә Бакыја кәлир. Сејидин Бакыја кәлиши гәзет е'ланларында хәбәр верилмиш, шәһәрин күчәләринә, көркәмли јерләринә афишалар вурулмуш вә рекламлар асылмышды. Рекламларда ашағыдакы сөзләри охумаг оларды: «Сејид Бакыја хош кәлмишдир». О заман «Каспи» гәзети е'ланларынын бириндә дејилирди: «29 апрел 1916-чы илдә Һачы Зејналабдин Тағыјевин театрында мүсәлман артистләринин иштиракы илә Молла Нәсрәддинин «Өлүләр» әсәри тамашаја гојулачагдыр. Тамашанын фасиләләриндә мәшһур Сејид Гарабағи Шушински охујачагдыр».[1] Јазычы Сејид Һүсејн хатирәләриндә гејд едир ки, тамаша күнү театрын салону ағзына гәдәр тамашачылар илә долу иди. Кефли Искәндәри Мирзаға Әлијев, Шејх Нәсруллаһы молланәсрәддинчи Әлигулу Гәмкүсар, Шејх Әһмәди мәшһур артист Мирзә Мухтар ојнајырды.[2] Сејидин илк дәфә Бакы динләјичиләри гаршысында охумағыны республикамызын әмәкдар артисти мәрһум Чәлилбәј Бағдадбәјов өз хатирәләриндә белә гејд едир:

«Сејид Шушинскинин Бакыда илк дәфә охумағыны Тағыјевин театрында ешитдим. О заман театрда гочулар хулиганлыг едиб чох шулуглуг салырдылар. Сејид сәһнәдә охумаға һазырлашаркән, тамашачылар ону танымадыглары үчүн сәс-күј салдылар.

[1] «Каспи» 29 апрел 1916-чы ил.

[2] Сејид Һүсејн. «Хатирәләрим», «Әдәбијјат гәзети», 1936-чы ил.

Сејид Шушински (1916-чы ил).

Лакин Сејид «Гатар» үстүндә ағзыны ачыб ше'рин бир сәтрини охумамышды ки, салонда көрүнмәјән сакитлик олуб, милчәк учушу белә ешидилирди. О, надир һалларда тапылан вә тамашачылары бир санијәдә өзүнә мәфтун едән сәс вә аһәнкә малик олуб, бүтүн мәчлис әһлини өзүнә чәлб етмәклә, диггәтлә гулаг асмаға мәчбур едирди. Тәнәффүс заманы тамашачылар бир-бирилә сөһбәт едиб дејирдиләр: «Па атоннан, адә, чаван оласан, бу усталыгла охујасан. Бир башгасы: «Бәһ-бәһ һалал олсун Гарабағ торпағына, кишидә бөјүк сәнәт вар».[1]

Јухарыда гејд етдијимиз кими Сејид Шушински тәкчә ханәндәлик сәнәти илә мәшғул олмамышдыр. О, һәм дә исте'дадлы бир сәһнә устасы кими, 1916—1919-чу илләрдә Бакыда, Шушада, Тифлисдә, Владигафгазда, Батумда, Маһач-Галада вә Дәрбәнддә верилән опера тамашаларында мүвәффәгијјәтлә чыхыш едәрәк тамашачыларын һүсн-рәғбәтини газанмышдыр.

Сејид Шушински һәртәрәфли исте'дада малик ханәндә иди. Онун олдугча зил, мәлаһәтли сәси вә узун нәфәсиндән башга ханәндәлик сәнәти саһәсиндә көзәл фитри исте'дады вә орижинал хүсусијјәтләри олмушдур. Никбин дујғулу, мажор тәм-тәраглы муғамларын маһир ифачысы олан Сејид чох вахт өз дәстәсилә чыхыш едирди. О, мәшһур сәнәткар Бала оғлу Грикор вә каманчачы Севи илә узун илләр әмәкдашлыг етмишдир. Сејид Шушински, Бала оғлу Грикор вә Севинин тәшкил етдикләри үчлүк (трио) көзәл бир ансамблы андырырды. Бу үчлүјүн шөһрәти нәинки Гафгазда, һәтта Иранын бир сыра шәһәрләриндә белә мәшһур иди.

---

[1] Чәлилбәј Бағдадбәјов. «Гарабағ ханәндәләри һаггында хатирә». (Әлјазмасы). Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы. Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институту, елми архив, говлуг № 149.

Бундан әлавә Сејид Шушински ајры-ајры илләрдә Азәрбајҹан мусигиси тарихиндә мүстәсна хидмәтләри олан Мәшәди Зејнал, Ширин Ахундов, Гурбан Пиримов кими тарзәнләр, Левон Гараханов, Саша Оганезашвили вә Рубен Гараханов кими мәшһур каманчачылар илә чалыб охумушдур.

Ханәндәни охудан тарзәндир. Муғам-дәстҝаһларынын тамам чалыныб охунмасында тарзәнин ролу чох бөјүкдүр. Тарзән өз ҝөзәл вә рәван чалғысы илә ханәндәни руһландырдығы кими, сөнүк вә јарымчыг чалғысы илә ханәндәни һәвәсдән сала да биләр. Мәһз буна ҝөрә дә классик ханәндәләр тарзән сечмәкдә маһир идиләр.

Мәшәди Зејналдан сонра Сејид Шушинскини өз маһир чалғысы илә руһландыран тарзәнләрдән бири дә унудулмаз сәнәткарымыз Иси Әлијев олмушдур. Бөјүк ханәндә 1933—1939-ҹу илләр Гарјагин Дөвләт Театрында бәдии рәһбәр оларкән тарзән Иси илә сәнәтдо стлуғу етмишдир. Иси мәним јахшы јадымдадыр. О илләр биз Гарјакиндә јашајырдыг. Мән Исинин чалғысыны Гарабағ тојларында чох ешитмишәм. Онун уҹа боју, јарашыглы кејими вә ҝөркәми һамыны өзүнә ҹәлб едәрди. Хүсусилә Исинин санбаллы биләји, ити һәм дә ширин бармаглары бәнзәрсиз иди. О, истәр муғамлары истәрсә дә ојун һаваларыны өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтлә ифа едәрди.

Әфсус ки, бу маһир тарзән чох јашамады. Бөјүк Вәтән мүһарибәси ҹәбһәләриндә һәлак олду. Сејид Шушински һәмишә Исини дәрин кәдәр һисси илә јад едәрди...

БӨЈҮК МҮҒӘННИ, ӘМӘКДАР МҮӘЛЛИМ

Сејид Шушински, Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда ҝедән мүбаризә илләриндә (1918—1920-ҹи илләр) Дадаш Бүнјадзадә, Һәмид Султанов, Әлиһејдәр Гарајев, Руһулла Ахундов, Јусиф Мәликов, Әли Бајрамов, Һәшим Әлијев вә Мир Фәттаһ Мусәви јолдашларын башчылыг етдији тәшвигат бригадалары илә фабрик-заводлара, фәһлә гәсәбәләринә ҝетмиш, фәһлә клубларында өз ҝөзәл сәнәти илә күтләләрә хидмәт етмишдир. Доғрудур, Сејид болшевикләр партијасынын үзвү олмамышдыр. Лакин о, өзүнүн дедији кими

болшевикләрә мәһәббәти вә инамы сајәсиндә Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу Нәриман Нәриманов вә онун силаһдашлары Ағамалы оғлу, Әлиһејдәр Гарајев, Дадаш Бүнјадзадә, Һәмид Султанов, М. Ф. Мүсәви, Јусиф Мәликов, Әли Бајрамов кими болшевикләрин јахын досту олмуш, онларын халгы зүлм вә изтирабдан азад етмәк кими нәчиб ишләринә көмәк етмишдир. Јери кәлмишкән демәлијик ки, Сејид Шушинскини ингилаби-тәблиғат ишләринә чәлб едән онун көһнә досту Әлиһејдәр Гарајев олмушдур. Гочаман хανәндәнин дедијинә көрә, ону Әлиһејдәр Гарајевлә көркәмли Азәрбајчан шаири Аббас Сәһһәт таныш етмишдир. Бу һадисә 1911-чи илдә Сејид Шушински Шамахыда оларкән ваге олмушдур. Сонралар Сејид, Әлиһејдәр Гарајевлә 1913-чү илдә Тифлисдә «Молла Нәсрәддин» журналынын редаксијасында көрүшмүшләр. О заман Әлиһејдәр Гарајев Черкасски университетиндә охујур, һәм дә кизли партија тәшкилатынын үзвү кими фәалијјәт көстәрирди. Әлиһејдәр Гарајев Тифлисә кәләркән һәмишә Сејид Шушинскинин мәнзилиндә јашајырды. Јухарыда адларыны чәкдијимиз ингилабчылар илә Сејиди Әлиһејдәр Гарајев таныш етмишдир.

1919-чу илин јазында әксингилабчы гүввәләрә гаршы мүбаризәнин шиддәтләндији бир дөврдә Сејид Шушински Бакыдан Әлиһејдәр Гарајевдән телеграм алыр. Телеграмда Сејидин тә'чили сурәтдә Бакыја кәлмәси тәклиф олунурду. Вәзијјәти нәзәрә алан Сејид 1919-чу илин апрелиндә Бакыја кәлир. О, Бакыја кәлән кими, дәрһал болшевик тәблиғатында сәмәрәли фәалијјәт көстәрир. Сејид дәфәләрлә Ичәри шәһәрин һасарлары јахынлығындакы фәһлә клубунда чыхыш етмишди. О заман болшевикләр фәһлә клубларында, капиталист Тағыјевин фабрининдә (индики Ленин адына фабрик) консерт-митингләр тәшкил едирдиләр. Митингләрдә Ә. Һ. Гарајев, Руһулла Ахундов, Һәшим Әлијев, М. Ф. Мүсәви, Әшрәф Јүзбашыјев вә башга болшевикләр чыхыш едәрәк Бакы пролетариатыны халгын һәр чүр дүшмәнләринә гаршы мүбаризәјә чағырырдылар. Митинг гуртарандан сонра Сејид фәһләләр гаршысында чыхыш едәрәк ингилаби әһвал-руһијјә дашыјан маһнылар охујарды. О дөврдә фәһлә гәсәбәләриндә тәшкил едилән консерт-митингләр бир чох гәзетләрин сәһифәләриндә габагчадан е'лан едиләрди. Мәсәлән, «Азәрбајчан фүгәрасы» гәзетинин сәһифәләриндә олан е'ланларын бириндә охујуруг: «Јанвар ајынын 23-дә Мәркәзи фәһлә клубунун салонунда консерт-митинг олачагдыр. Консерт-митингдә иштирак едәчәкләр: Сарабски ,Сејид (Шушалы), Гарајев, Руһулла Ахундоғлу, Бүнјадзадә вә гејриләри».[1]

О илләрдә Сејид Шушински консерт-митингләрдән башга болшевикләрин кизли јығынчагларында да чыхыш етмишди. Көзәтчиләрдән «Полисләрдән кәлән вар» дејә хәбәр вердикдә о, гавалыны әлинә алыб охумаға башлајарды. Бу «мәнзәрәни» көрән хәфијјә часуслары кор-пешиман кери гајыдардылар.

Сејид Шушински фәһлә клубларында чыхыш етмәклә бәрабәр кениш халг күтләләри гаршысында да охумағы унутмурду. Онун Бакы тамашачылары гаршысында икинчи дәфә рәсми чыхышы мәшһур тарзән Ширин Ахундовун вә исте'дадлы каманчачы Саша Оганезашвилинин иштиракы илә 1919-чу илин јајында олмушдур. Бу консерт чох тәмтәраглы кечмишдир.

1916-чы илдә олдуғу кими бу дәфә дә Бакы та-

[1] «Азәрбајчан фүгәрасы», 1920-чи ил.

1916-чы илдә Бакыда тамашаја гојулмуш «Өлүләр» комедијасынын афишасы.

шамачылары исте'дадлы ханәндәни һәрарәтлә гаршыламышлар. Сејидин динләјичинин руһуну охшајан, онун гәлбиндә бәдии һәјәчан ојадан мәлаһәтли сәси, уста Ширинин инчә бармагларындан гопан ләтиф мусиги парчалары, Сашанын дағы-дашы дилә кәтирән каманчасынын сәси бир-биринә гарышдыгда динләјичијә башга зөвг верирди. Тамашачылар Шәрг мусигисинә чох јахшы бәләд олан, өзүнә мәхсус муғамлары илһам вә мәһәббәтлә охујан Сејиди дәфәләрлә алгыш сәдалары алтында сәһнәјә дә'вәт едиб бир нечә дәфә охумаға тәһрик етмишләр. Бу консертдән сонра Сејидин шөһрәти бүтүн Абшерона

јајылыр. Тој саһибләри Сејиди өз мәчлисләринә дә'вәт етмәјә чан атырдылар. Лакин Сејид пуллу тојлара алудә олан ханәндәләрдән дејилди. О, һәмишә ичтимаи јерләрдә, кениш тамашачы күтләси гаршысында чыхыш етмәји һәр шејдән үстүн тутурду. Буна көрә дә о, Бакыја кәлән күндән Азәрбајчан мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләри Чаббар Гарјағдыоғлу, Кечәчи Мәһәммәд, Шәкили Әләскәр, Ислам Абдуллајев, Мәшәди Зејнал, Аббас Мирзә Шәрифзадә, Һачаға Аббасов, Сидги Руһулла, Һ. Г. Сарабски, Чәлилбәј Бағдадбәјов, Әһмәдбәј Ағдамски вә башгалары илә бирликдә Шәрг консертләриндә вә театр тамашаларында јахындан иштирак етмиш, өз бөјүк сәнәти вә көзәл сәси илә Бакы динләјичиләринә зөвгү-сәфа вермишдир. О заман Бакы театрларында Сејид Шушинскинин иштиракы илә тез-тез Шәрг консертләри тәшкил олунурду. Јерли мәтбуатда Сејидин чыхышы хүсуси олараг гејд едилир: «Азәрбајчан» гәзетинин 1919-чу ил 10 ијул тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш бир мә'луматда Сејидин иштиракы илә консерт вә тамаша верилдији гејд едилир. Гәзет хәбәр верир ки, 10 ијулда Дөвләт театрынын бинасында мәшһур ханәндә Сејид Шушинскинин иштиракы илә «Шәрг консерти» олачагдыр. Консертдә опера артисти Һ. Г. Сарабски вә мүсәлман сәһнәсинин башга артистләри дә иштирак едәчәкдир. Мәшһур ханәндә Ислам Абдуллајев «Јетим секаһ»ы охујачагдыр. Ахырда Исабәј Ашурбәјовун «Азәрбајчан» әсәри (ики пәрдәли драма) ојнанылачагдыр.

Һәмин илдә Сејидин үчүнчү бөјүк чыхышы 3 сентјабрда олмушдур. Һәмин күнү Мајылов театрында бөјүк Азәрбајчан артисти Аббас Мирзә Шәрифзадәнин рәһбәрлији алтында тамаша вә

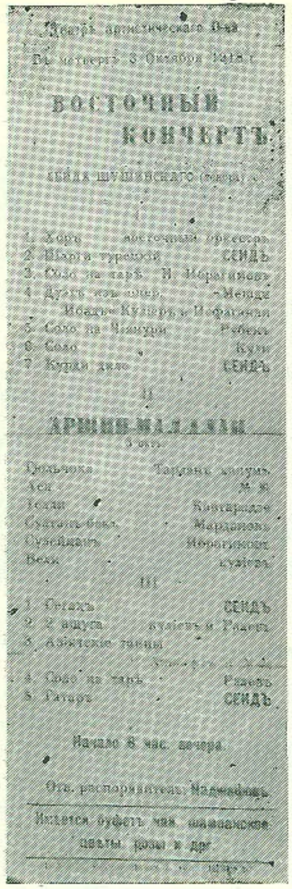

Театръ артистическаго Об-ва

Въ четвергъ 3 Октября 1918 г.

ВОСТОЧНЫЙ КОНЦЕРТЪ

Сейда Шушинскаго (певца)

I

1. Хоръ — восточный оркестръ
2. Шарги турецкіе — СЕИДЪ
3. Соло на таръ — И. Ибрагимовъ
4. Дуэтъ изъ опер. — Меджи
5. Соло на Чианури
6. Соло
7. Курди дяло — СЕИДЪ

II

АРШИН-МАЛ-АЛАН

III

1. Сегахъ — СЕИДЪ
2. 2 ...
3. Азіятскіе танцы
4. Соло на таръ
5. Гатаръ — СЕИДЪ

Начало 8 час. вечера

Отв. распорядитель:

Имеется буфетъ чая, ... плавы, ... и др.

Сејид Шушинскинин Тифлис шәһәриндә вердији Шәрг консертинин програмы. (3 октјабр 1918-чи ил).

консерт верилмишдир. Концертдә Сејид Шушинскинин охудуғу муғам вә ел маһнылары динләјичиләр тәрәфиндән сәмимијјәтлә гаршыланмышдыр.

Сејид Шушински Бакыда јашадығы илләрдә (Тифлисдә олдуғу кими) халгын хејријјә ишләриндә јахындан иштирак етмиш, о заман јохсул тәләбәләрин вә ачлыг чәкән Азәрбајчан кәндләринин мәнафејинә чохлу концертләр тәшкил етмишди. Мәсәлән, 1920-чи ил апрел ајынын 9-да Бакыда студент комитәси тәрәфиндән дөвләт театрынын бинасында кечә кечирилмишдир. Кечәни кечирмәкдә мәгсәд Гарабағда ачлыг чәкән кәндлиләрә јардым етмәкдән ибарәт иди. О заман белә бир хејирхаһ ишдә иштирак етмәк үчүн студент комитәси Сејид Шушинскини дә'вәт етмишди. Кечәдә Сејид ашыг Гәриб ролунда ојнамыш, һәм дә муғам охумушдур. Јығылан пул ачлыг чәкәнләрә көндәрилмишдир.[1]

[1] «Азәрбајчан» гәзети, 1920-чи ил. № 67

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси, башга сәнәткарлар кими Сејид Шушинскинин дә јарадычылығынын һәртәрәфли инкишаф етмәси үчүн көзәл шәраит јаратды. Ингилаба гәдәр чар Русијасында истисмар едилән бир сыра халгларла бирликдә азәриләр үчүн дә һеч бир мусиги тәһсил очағы вә инкишаф имканы јох иди. Чар гурулушу бу иши рәсми сурәтдә азәри милләтинә гадаған етмәмишдирсә, лакин елә шәраит јаратмышдыр ки, зәһмәткеш азәри халгы бүтүн елм вә билик кәсб етмәкдән, хүсусилә мусиги тәһсили алмагдан мәһрум иди. Буна көрә дә ингилабдан әввәл Азәрбајчан сәһнәсинин саһибсиз һәвәскарлар групу шәклиндә олмасы Сејид Шушинскијә өз јарадычылығыны инкишаф етдирмәк үчүн имкан верә билмәмишди. О да чар һакимијјәти дөврүндә боғулмаға мәһрум олан бир чох гијмәтли исте'дадлар кими анчаг совет гурулушунда кениш нәфәс ала билмиш вә өз јарадычылыг мәһарәтини көстәрмишдир. Илк гурулдуғу күндән мәдәнијјәтә вә инчәсәнәтә фикир верән, јени театрлар, мусиги мәктәбләри јарадан Совет һөкумәти Сејид кими исте'дадлары ахтарыб тапмыш, онлары гијмәтләндирмиш, онларын кениш халг күтләләри ичәрисиндә танынмасына имкан јаратмышдыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасынын илк күнләриндән, милли мусигимизин инкишафы илә даһа јахындан мәшғул олмаға имкан тапан Сејид Шушински халг мусигисинин бүтүн саһәләриндә бөјүк вә унудулмаз фәалијјәт көстәрмишдир. 1920-чи илин август ајында Азәрбајчан Совет Социалист Республикасынын Маариф Комиссарлығы «тәшвигат гатары» тәшкил етмишди.[1]

[1] Бах: «Азербайджанская беднота» гәзети, 17 август 1920-чи ил.

Гатарда радио говшағы, мәтбәә, електрик стансијасы, киноматографија, гираәтхана, редаксија вә с. вар иди. Бу гатары тәшкил етмәкдә мәгсәд, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин вәзифә вә мәгсәдләрини дәмирјол әтрафында вә дәмир јола јахын олан рајон вә шәһәрләрин әһалисинә баша салмаг вә кәнч Совет һакимијјәтинин гәләбәсини мөһкәмләтмәк иди. Бу хејирхаһ вә нәчиб тәдбирин һәјата кечирилмәси үчүн Азәрбајчанын ән јахшы инчәсәнәт нүмајәндәләри чәлб едилмишди. О заман башга ханәндәләр кими Сејид Шушински дә һәмин тәшвигат гатары илә Азәрбајчанын бир сыра јерләриндә олмуш вә апарылан тәшвигат ишләриндә өз сәнәти илә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир.

Ингилабдан сонра һәгиги јарадычылыг вә мәдәни инкишаф јолу илә фәалијјәтини давам етдирән көркәмли мүғәннимиз, классик мусигимизин, һәм дә халг маһныларымызын башга халглар арасында јајылмасы уғрунда чох чалышмышдыр. Бу мәгсәдлә о, 1921—1922-чи илләрдә ханәндә Кечәчи Мәһәммәд вә мәшһур каманчачы Левон Гарахановун јахындан иштиракы илә бир груп азәри, ермәни вә күрчү мусигичиләри илә Гафгазын бир сыра шәһәрләриндә консертләр вермишдир. Мараглы бурасыдыр ки, верилән консертләрин програмлары рәнкарәнк олмагла, һәм дә бејнәлмиләл иди. Сејид бу консертләрдә нәинки азәри муғам вә маһнылары, һәтта ермәни вә күрчү маһныларыны мәһарәтлә охумагла, Загафгазија халгларынын һүсн-рәғбәтини газанмышды.

Көркәмли мүғәннимиз 1924—1926-чы илләрдә Азәрбајчан Академик Дөвләт Драм Театрынын артисти олмушдур. О, бу илләрдә верилән театр тамашаларында бир чох ролларда чыхыш етмәклә, театр сәнәтинин инкишафына јардым етмишдир. 1926-чы илдә Бакы шәһәриндә бөјүк Шәрг консерти олмуш-

Сејид Шушинскинин дәстәси. Солдан нағарачы Антон, Сејид Шушински, тарзән Бала оғлу, каманчачы Севи. (Тифлис, 1918-чи ил).

ду. Консертдә Чаббар Гарјағдыоғлу, Бүлбүл, Әли Зүлалов, Гурбан Пиримов, Саша Оганезашвили, Ел оғлу Исмајыл илә бирликдә Сејид Шушински дә чыхыш етмишди. Консертдә бөјүк мәһарәтлә «Маһур» вә «Мани» муғамларыны көзәл ифа едән Сејиди динләјичиләр дәфәләрлә сәһнәјә дә'вәт едәрәк гызғын алгышларла ону мүкафатландырмышлар. Консертин сонунчу нөмрәсиндә Сејид Шушински, Чаббар Гарјағдыоғлу, Бүлбүл вә кәнч ханәндә Ел оғлу Исмајыл бирликдә «Гарабағ шикәстәси» охумалары динләјичиләри риггәтә кәтирдијиндән «Гарабағ шикәстәси» үч дәфә тәкрар олунмушду.

Сејид Шушински 1926-чы илин сонунда бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун тәшәббүсү илә

Азәрбајҹан Дөвләт Консерваторијасына дә'вәт олунур. О, бурада мәшһур хanәндәләримиздән Ҹаббар Гарјағдыоғлу, Кечәчи Мәһәммәд илә бирликдә јени ачылмыш ханәндәлик синфиндә мүәллимлик етмиш, кәнҹ мусиги кадрларынын јетишдирилмәси уғрунда чалышмышдыр.

Азәрбајҹан халг мусигисинин әсрләрдән бәри зәнкин тәҹрүбәси вә бөјүк сәнәткарларымыз Ҹаббар Гарјағдыоғлу, Бүлбүл, Үзејир Һаҹыбәјов, Мүслүм Магомајев вә Сејид Шушинскинин гијмәтли јарадыҹылыглары сүбут един ки, дөврүмүзүн тәләбатына ујғун гијмәтли милли мусиги әсәрләрини, милли мусигимизин тәмәл дашы вә дајаг сүтуну олан классик муғам хәзинәсиндән јарадыҹы шәкилдә истифадә етмәклә јаратмаг олар. Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, вахтилә бир сыра мусиги «тәнгидчиләри», о ҹүмләдән 1922—1928-ҹи илләр Азәрбајҹан ССР Халг Маариф Комиссары олмуш Мустафа Гулијев, муғам мусигисинә «примитивлик» дамғасы вурмаг, муғамлар әсасында јарадылмыш опералары гадаған етмәк, бир сөзлә муғаматы «көһнәлик» кими гәләмә вермәк тәшәббүсләри көстәрмишдир. М. Гулијев вә онун тәрәфдарлары Шәрг мусигисинин түкәнмәз хәзинәси олан муғамлары ләғв етмәклә кифајәтләнмәјәрәк, Шәрг мусиги аләтләри ичәрисиндә ән гијмәтли вә мүстәсна рол ојнајан тарын арадан галдырылмасыны белә тәләб едирдиләр. М. Гулијев тар үзәриндә мәһкәмә гурараг мәтбуатда бу аләтә гаршы чыхыш едирди. О заман Үзејирбәј Һаҹыбәјов, Ҹаббар Гарјағдыоғлу, Мүслүм Магомајев, Исрафил Ҹаһанкиров, Микајыл Мүшфиг, Әфрәсијаб Бәдәлбәјли вә с. сәнәткарларла бирликдә Сејид Шушински дә муғаматы вә тары ләғв етмәјә чалышан бу «ниһилист» — инкарчы тәшәббүсләрә гаршы амансыз мүбаризә апармыш, классик муғам мусигимизи вә көзәл мусиги аләтимиз олан тары јад тә'сириндән мүдафиә етмишди.

Сејид Шушински Азәрбајҹан Дөвләт Консерваторијасында мүәллимлик етдији илләрдә (1926—1933) кәнҹ сәнәткарларын мусиги тәһсили илә јахындан мәшғул олмагла бәрабәр, һәм дә Бакынын мусиги һәјатында да сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. О заман Бакыда Шәрг концертләри илә бәрабәр, Шәрг—Авропа концертләри дә тәшкил едилирди. Көркәмли бир мусиги хадими кими танынан Сејид, Авропа вә Шәрг мусигисиндән ибарәт тәшкил олунан концертләрдә јахындан иштирак едәрәк башга милләтләрдән олан динләјичиләри, азәри мусигисинин хош тәранәләри илә гидаландырырды. Шүбһәсиз ки, о дөврдә бејнәлмиләл програмдан ибарәт олан концертләрин тәшкили чохмилләтли Бакы шәһәринин зәһмәткешләринин истәр естетик, истәрсә дә бејнәлмиләл тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бакыда илк дәфә Шәрг вә Авропа мусигисиндән ибарәт олан концерт 22 декабр 1927-ҹи илдә түрк мәдәнијјәт сарајынын (индики Елмләр Академијасынын) бинасында тәшкил едилмишдир.[1] Концертдә Вејс-Нино, Сона ханым, Жихарјев, Һ. А. Һаҹыбабабәјов, Аркаша Аркадијев, Ә. Анатоллу, Орлова, Соболевскаја, Јефимова, Андриасов, тарзән Симон Тифлисски, ханәндә Гафар илә бирликдә иштирак едән Сејид бөјүк мүвәффәгијјәт газаныр.

Сејид Шушинскинин ады тәкҹә Загафгазијада дејил, башга халгларын арасында вә мусиги иҹтимаијјәтиндә белә мәшһурдур. Онун үрәкләри дөјүндүрән, арзулары ҹошдуран көзәл сәсини Иранын, Шимали Гафгазын, Орта Асијанын, Украјнанын вә Русијанын бир чох шәһәрләринин динләјичиләри дәфәләрлә динләмәкдән дојмаздылар.

[1] «Бакински рабочи» гәзети, 1927. № 298.

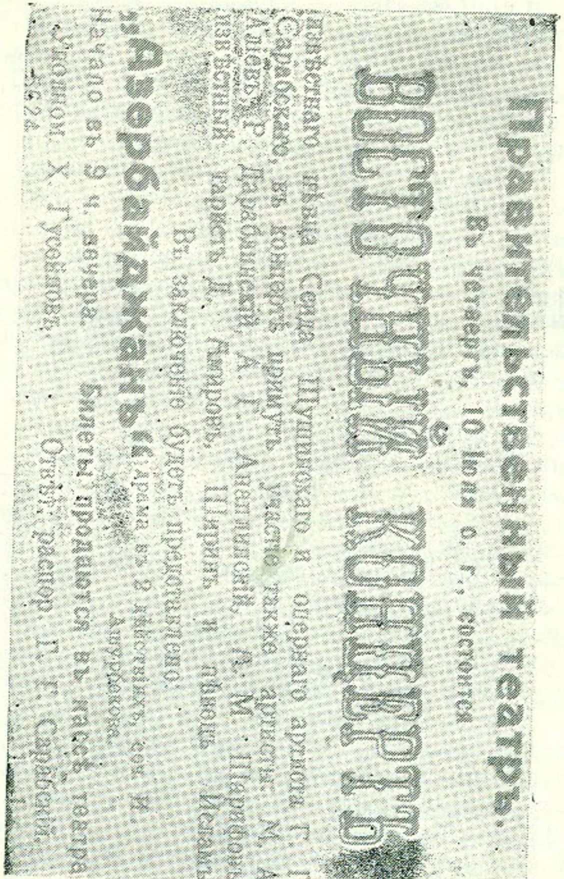

Бакыда Сејид Шушинскинин иштиракы илә верилән Шәрг консертинин афишасы (10 ијул 1919-чу ил).

1933-чү илин јајында Азәрбајчан мусигисини вә халг маһныларыны Совет Иттифагынын зәһмәткешләри арасында танытмаг мәгсәдилә хүсуси олараг «Шәрг мусигиси ансамблы» тәшкил едилир. Ансамблын тәркиби Сејид Шушински, Чаһан Талышынскаја, Нахчывански, тарзән Семјон Каспаров, каманчачы Арменак Шушински вә Гуревич (ројал) вә башгаларындан ибарәт иди. Ансамбл ијул ајынын әввәлләриндә Совет Иттифагына гастрол сәфәринә чыхыр. Азәрбајчан мусигичиләри өлкәмизин Москва, Ленинград, Харков, Кијев кими бөјүк шәһәрләриндә, сонра исә Газахыстан ССР-ин бир чох јерләриндә онларча концерт тамашалары көстәрмишләр. Вахтилә мәшһур Азәрбајчан ханәндәләри Һачы Һүсүнү, Чаббар Гарјағдыоғлуну, Кечәчи Мәһәммәди, Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијеви динләмиш олан Москва, Ленинград вә Кијев динләјичиләри бу дәфә дә һәмин ханәндәләрин бөјүк сәнәтләрини јарадычы сурәтдә давам етдирән Сејид Шушинскини ејни мәһәббәт вә һөрмәтлә гаршыламышлар. Совет Иттифагынын бир чох шәһәрләриндәки гастрол сәфәриндән мүвәффәгијјәтлә гајыдан бөјүк ханәндә Азәрбајчан Радио Верилишләри Комитәсиндә тәшкил олунан илк нотлу Шәрг оркестриндә чыхыш етмәк үчүн дә'вәт олунур. Бу оркестрин тәшкилатчысы бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјов олмушду. Үзејирбәј оркестрә республиканын ән јахшы мусигичиләрини, о чүмләдән Сејид Шушинскини дә чәлб етмишди. Гејд етмәлијик ки, о дөвр үчүн нотлу оркестр мусиги мәдәнијјәтимизин инкишафында мүһүм рол ојнамышды. О заман нотлу Шәрг оркестринин мусиги ичтимаијјәти үчүн әһәмијјәтиндән бәһс едән «Коммунист» гәзети јазырды: «Шәрг нәғмәләринин нота салынмасы вә нотлу Шәрг оркестринин принсип

е'тибары илә тутдуғу јол дүзкүн јолдур. Бу јол мусиги мәдәнијјәтимизин һәгиги инкишаф јолудур».[1]

Сејид Шушинскинин иштиракы илә нотлу Шәрг оркестринин консерти 1933-чү ил август ајынын 4-дә Бакыда Мүдафиә евинин бинасында (һазырда Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында) олмушдур. Консертдә Сејид Шушинскидән башга Гарабағдан дә'вәт олунмуш мәшһур ел хanәндәси Әфәтли Әкбәр[2] (һејраты охумуш), Чаһан Талышынскаја, Бикә Сәмәдзадә вә башгалары иштирак етмишләр. О дөврүн гәзетләриндә нотлу Шәрг оркестринин консерти вә консертдә иштирак едән ифачылар һаггында јахшы рә'јләр дәрч едилмишди.

С. Шушински милли инчәсәнәтимизин бир чох саһәләриндә фәалијјәт көстәрмишдир. Бөјүк сәнәткар 1933—1938-чи илләрдә Фүзули рајон дөвләт драм театрынын бәдии рәһбәри вәзифәсиндә ишләмишди. Онун театра исте'дадлы актјор гүввәләринин чәлб олунмасында, кәнч артистләрин идеја сәнәткарлыг сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә әвәзсиз хидмәтләри олмушдур. Исте'дадлы ханәндә Фүзули рајонунда ишләдији илләрдә белә Бакы динләјичиләрини унутмурду. Гејд етмәлијик ки, Бакынын мусиги ичтимаијјәти дә ону јаддан чыхармамышды. Һәмин илләрдә Сејид Шушински Бакыја дәфәләрлә консерт вермәјә дә'вәт олунмушду. О заманлар Сејидин ады гәзет е'ланларында вә консерт афишаларында хүсуси олараг гејд олунарды. Бөјүк ханәндә Бакыја дә'вәт олунаркән сәнәт достлары: Чаббар Гарјағдыоғлу, Зүлфү Адыкөзәлов, Јавәр Кәләнтәрли, Зүлфүгар Сарыјев, Һәшим Кәләнтәрли, Лазар Габриелјан,

[1] «Коммунист» гәзети, 1933-чү ил. № 18Г.

[2] Әфәтли Әкбәр (1888—1961) мәшһур Гарабағ ханәндәсидир, 30-чу илләрдә дәфәләрлә Бакыја консерт вермәк үчүн дә'вәт едилмишдир. Мүәллиф.

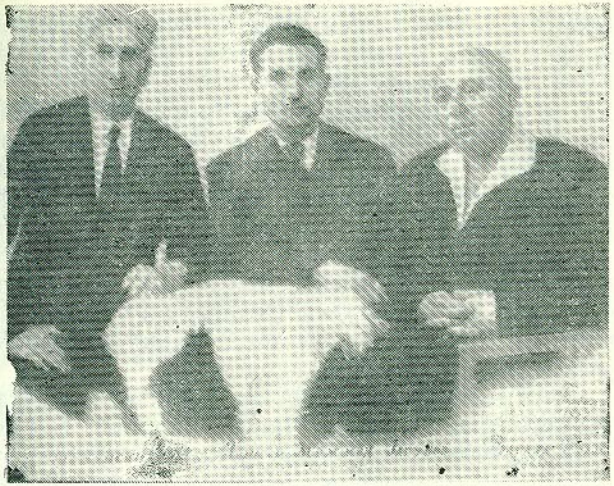

Тифлис 1937-чи ил. Солдан: Сејид Шушински, ханәндә Зәркәр Мәһәммәд вә тарзән Ирза Бала.

Бәһрам Мәнсуров, Согомон Сејранов, Серјожа Оганезашвили вә доктор А. А. Иоанесјанын рәһбәрлик етдији мәшһур Шәрг оркестри илә бирликдә чыхыш едәрди.

Көркәмли мүғәннимиз Мил—Муған дүзләринин памбыгчыларына, Бакы нефтчиләринә өз мәлаһәтли сәси, көзәл сәнәти илә хидмәт етмәклә бәрабәр, гојнунда бој атдығы вә сәфалы мешәләриндән, сәрин булагларындан, кәкликли гајаларындан илһам алдығы вәтәни — дағлар көзәли Шушаны да јаддан чыхармырды. О, һәр ил јај ајларында өз дәстәсилә Шушаја кәләр, шәһәрдә кечирилән мәдәни тәдбирләрдә јахындан иштирак едәрди. Сејид Шушаја кәлән кими шәһәрин инчәсәнәт усталары онун әтрафына топлашардылар. Бөјүк сәнәткар Бакыдан ис-

тираһәтә кәлән мусигичиләрин вә јерли гүввәләрин иштиракы илә шәһәрдә театр тамашалары вә муғамат кечәләри тәшкил едәрди.

1936-чы илин јајында Азәрбајчан Совет Јазычылар Иттифагынын үзвләри үчүн Шушада «Јазычылар Еви» ачылды. Бунунла әлагәдар олараг август ајынын 19-да јазычыларын вә јерли тәшкилатларын тәшәббүсү илә бөјүк әдәби-бәдии кечә кечирилмишдир. Әдәби кечәни јазычы-алим Һәмид Араслы јолдаш кириш сөзү илә ачмышдыр. Мә'рузәдән сонра јазычылардан Сүлејман Рүстәм, Мәммәд Раһим, Чәфәр Хәндан, Әвәз Садыг јолдашлар өз әсәрләриндән парчалар охумушлар.

Әдәби һиссәдән сонра Азәрбајчан классик әдәбијјатына (Фүзули, Сејид Әзим Ширвани, Нәбати, Натәван вә башгалары) һәср олунмуш бәдии һиссәдә, Азәрбајчанын мәшһур хanәндәси Хан Шушински, Загафгазија инчәсәнәт олимпиадасында мүкафатланмыш гармончу КәрбәлајыЛәтиф Әлијев, хanәндә Меһралы оғлу Баһадур, мәшһур гармончу Абуталыб Јусифов, Сејид Шушински вә башга сәнәткарлар чыхыш етмишләр.[1]

Кечәдә Фүзулинин вә Сејид Әзимин гәзәлләриндән сәнәткарлыгла истифадә едән Сејид Шушински, тарзән Иси Әлијевин вә каманчачы Расим Шириновуун мүшајиәтилә «Чаһаркаһ» муғамыны өзүнә мәхсус усталыгла охумушду.

Шушанын «Иса булағы», «Шәмилин бағы», «Чанахгала» вә «Сәкили булаг» кими мәнзәрәли сејрәнкаһларында мәчлисләр гуран јүзләрлә истираһәтчиләр Сејиди өз мәчлисләринә дә'вәт едиб онун мәлаһәтли сәсиндән, инчә кушәләриндән, чәһ-чәһли зәнкуләләриндән дојмаздылар. Мәчлис саһибләри габагчадан һөрмәтли хanәндәнин вахтыны өз

[1] Бах: «Коммунист» гәзети, 21 август 1936-чы ил.

араларында бөләрдиләр. Ејни заманда өз динләјичиләринә бөјүк һәссаслыг вә гајғыкешликлә јанашан бөјүк мүғәнни һамынын мәчлисиндә иштирак едәр, динләјичиләри разы саларды.

Халг хanәндәси 1939—1960-чы илләр М. Магомајев адына Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында вә Радиода солист ишләмиш, сон илләрдә исә Опера вә Балет Театрында муғам операларынын мәсләһәтчиси олмушдур.

Сејид Шушински өмрүнүн сон 30 илини кәнч нәслин тә'лим-тәрбијә ишләринә һәср етмишди. О, 1926—1933-чү илләр Дөвләт Консерваторијасында, 1943—1965-чи илләр исә Асәф Зејналлы адына мусиги техникумунда муғаматдан дәрс демиш, јени мусиги кадрларынын, хүсусилә кәнч хanәндәләрин јетишдирилмәси ишиндә вар гүввәсини әсиркәмәмишди.

О илләр Зүлфү Адыкөзәлов, Хан Шушински, Мүтәллим Мүтәллимов, Јавәр Кәләнтәрли, Зүлфүгар Сарыјев, Һәгигәт Рзајева, Чаһан Талышынскаја, Рүбабә Мурадова кими мәшһур хanәндәләр Сејид Шушинскидән чох шеј өјрәнмишләр. Һазырда консерт салонларында, Радио-телевизијада вә опера театрында мүвәффәгијјәтлә чыхыш едән орта јашлы вә чаван хanәндәләрдән Гулу Әскәров, Бәкир Һашымов, Мүршүд Мәммәдов, Әлипаша Дашдәмиров, Зејнәб Ханларова, Маис Салманов, Нәриман Әлијев, Шаһмалы Күрдоғлу, Сүлејман Абдуллајев, Сабир Мирзәјев вә башгалары Сејид Шушинскинин јетирмәләридир. Гајғыкеш мүәллимин шакирдләринә өјрәтдији муғамлары 23 ил тарзән Камил Әһмәдов мүшајиәт етмишди.

Нәдәнсә әмәкдар мүәллим, тәләбәләри ичәрисиндә Нәриман Әлијевин тәһсилинә даһа чох фикир верирди, тәсадүфи дејилдир ки, о, Нәриманы өз јеринә һазырлајырды. Доғрудан да тәчрүбә көстәрди

а) Зејнәб Ханларова
Сејид Шушинскинин тәләбәләри.

Нәриман Әлијев.

Шаһмалы Күрдоғлу.

ки, бөјүк сәнәткар һеч дә јанылмамышдыр. Дүз 25 илдир Нәриман Әлијев өз бөјүк мүәллиминин ирсини давам етдирир. Инди Нәриман Әлијев маһир муғам мүәллими кими кәнч мусигичиләр арасында шан-шөһрәт саһибидир. Һазырда онун тәләбәләри консерт салонларында, опера театрында вә мусиги мәчлисләриндә Сејид Шушинскинин ирсини давам етдирирләр.

Бөјүк ханәндәмиз Сејид Шушинскинин Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин инкишафы тарихиндәки унудулмаз фәалијјәтини нәзәрә алан Совет һөкүмәти она Азәрбајчан ССР халг артисти кими јүксәк ад вермиш, «Шәрәф нишаны» ордени вә бир чох медалларла тәлтиф етмишди. Бунлардан әлавә гочаман ханәндә кәнч муғәнниләрин тәрбијәси саһәсиндәки мүстәсна хидмәтләринә көрә Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти тәрәфиндән республикамызын әмәкдар мүәллими кими шәрәфли ада лајиг көрүлмүшдүр.

Сејид Шушински өмрүнүн сон күнләринәдәк өз көзәл сәнәтилә халгына сәдагәтлә хидмәт етмишдир. Лакин амансыз өлүм бөјүк нәғмәкарын көзәл сәсини 1965-чи ил нојабрын 1-дә сусдурду.

Азәрбајчан халгы Сејидин шәхсиндә вокал сәнәтимизин ән көһнә вә ән исте'дадлы нүмајәндәләриндән бирини, даһа доғрусу классик ханәндәләримизин сон бешијини итирди.

Сејид Шушинскинин өлүмү мүасир азәрбајчан вә Шәрг мусигиси үчүн бөјүк итки иди. О заман «Коммунист» гәзетиндә јазылмыш некрологда дејилирди: «Гочаман ханәндәмиз, гајғыкеш мүәллим, сон дәрәчә тәвазөкар бир инсан — Сејид Шушински вәфат етмишдир. О өмрүнүн 60 илини Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин инкишафына һәср етмиш,

көзәл сәси илә халгымызын севимли мүғәнниси олмуш, Јахын вә Орта Шәргдә шөһрәт тапмышдыр».[1]

Азәрбајҹан ССР халг артисти, республиканын әмәкдар мүәллими Сејид Шушинскинин өлүмү һаггындакы хәбәри республикамызын зәһмәткешләри дәрин һүзнлә гаршыладылар. Минләрлә бакылы нојабрын 3-дә Сејид Шушинскинин ҹәназәси гојулмуш Азәрбајҹан Дөвләт Академик Драм Театрынын бинасына доғру ахышыб кәлмәкдә иди. Күндүз саат 3-ә һәлә хејли галмышды. Севимли мүғәнни илә видалашмаг үчүн зәһмәткешләр мәрһумун ҹәназәси јанындан кечирдиләр. Азәрбајҹан инҹәсәнәтинин гоҹаман хадимләри, бәстәкарлар, алимләр, јазычылар, мүәллимләр, һәкимләр Сејид Шушинскинин аталыг гајғысы илә тәрбијәләндирдији тәләбәләри табутун јанында матәм нөвбәсиндә дурурдулар.

...Сон вида дәгигәләри кәлиб чатды. Дәфни тәшкил едән комисјон үзвләри Сејидин табутуну Азәрбајҹан Дөвләт Академик Драм театрынын бинасындан чыхартдылар.

Габагда мәрһумун бөјүк портрети, атлас балышлар үстүндә Сејид Шушинскинин халг вә Дөвләт гаршысындакы хидмәтләринә көрә тәлтиф олундуғу орден вә медаллар, чохлу әклил апарылырды.

Матәм дәстәси фәхри дәфн хијабанына тәрәф јолланды.

Бурада јениҹә газылмыш мәзарын јанында Азәрбајҹан ССР Али вә Орта Ихтисас назиринин мүавини, дәфни тәшкил едән комисјонун сәдри Ә. Мәммәдов, Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлији вә Азәрбајҹан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији адындан нитг сөјләди.

Сонра Азәрбајҹан Бәстәкарлар Иттифагы адындан, бәстәкар Әфрасијаб Бәдәлбәјли, Азәрбајҹан

[1] «Коммунист» гәзети, 3 нојабр 1965-ҹи ил.

театр ҹәмијјәтинин сәдри Мустафа Мәрданов чыхыш етдиләр. Онлар гејд етдиләр ки, Сејидин өлүмү нәинки мусиги иҹтимаијјәтини, бүтүн Азәрбајҹаны кәдәрләндирмишдир. Сејидин көзәл вә сөнмәз јарадыҹылығы халга сон дәрәҹә јахын вә әзиздир. Онун мәлаһәтли сәслә охудуғу муғамлар халгын гәлбиндә һеч заман сусмајаҹагдыр. Бөјүк сәнәткар, һәссас мүәллим олан Сејидин парлаг хатирәси халгымызын гәлбиндә һәмишә јашајаҹагдыр.

Сонра сәнәткарын анадан олдуғу Һорадиз кәндиндәки «Русија» колхозунун сәдри С. Фәрһадова табутун башында һәмјерлиләринин адындан нитг сөјләди. Митинг бағлы е'лан едилди. Сон видалашма дәгигәләри кәлиб чатдыгда бөјүк сәнәткарын севимли тәләбәси Хан Шушински, һәзин-һәзин «Гарабағ шикәстәси» охуду. Ханын мәлаһәтли сәсинин сәдалары алтында табут јаваш-јаваш гәбрә ендирилди. Гәбрин үстүнә тәзә чичәкләрдән әклилләр гојулду.

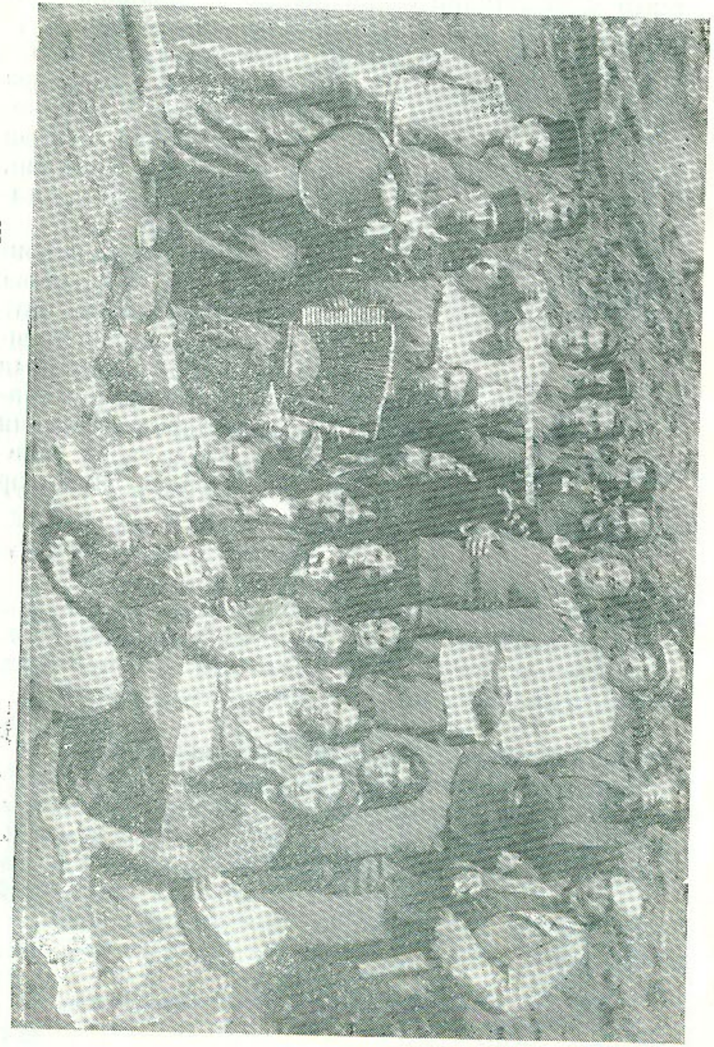

Шуша галасы. 1938-чи ил. Иса булағында Хансәнәмли Әлиш бәјин мәчлиси. Ханәндә Сејид Шушински, тарзән Иси Әлијев, гармончу Јусиф Јусифов.

60 ИЛ ХАЛГЫН ХИДМӘТИНДӘ

Сејид Шушинскинин ады Азәрбајчан түркләринин гәлбини севинчлә дөјүндүрән бир ад олмушдур. Сејидин ады чәкиләркән һәр бир түрк өз халгынын исте'дадынын нә гәдәр бөјүк гүдрәтә малик олдуғуну анлајыр. Биз түркләр Сејидин ады чәкиләндә классик мусиги тарихимизи хатырлајырыг, чүнки о, Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин бир чох саһәсиндә бөјүк хидмәт көстәрмиш бир сәнәткар кими мәшһурдур. Сејид Шушински Азәрбајчан вокал сәнәтинин инкишафында бөјүк иш көрмүшдүр. О, һәмишә халга јахын олараг, халгын тәләб вә зөвгләрини өјрәниб өз јарадычылығында бу тәләбләрә чаваб вермәјә чалышмышдыр.

Сејид Шушински классик Шәрг вә Азәрбајчан муғамларынын инчәликләринә дәриндән бәләд олан

сәнәткарлардан иди. Азәрбајҹан опера мусигисинин баниси Үзејирбәј Һаҹыбәјов онун мүстәгил вә оријинал јарадыҹылыг јолуна малик олдуғуну дәфәләрлә гејд етмишдир. Бөјүк мүғәннимиз Ҹаббар Гарјағдыоғлу да Сејид Шушинскинин адыны һәмишә фәхрлә чәкмиш, һәтта Бакы мәҹлисләринин бириндә өз гијмәтли гавалыны она бағышламышдыр. Динләјичиләримиз дәфәләрлә мусиги мәҹлисләриндә Сејидин көзәл сәслә охудуғу муғамлары вә тәснифләри динләмишләр. Онун көзәл вә шаграг зәнкуләләри, гүннәләри (бурнунда вә дишдә охумаг) вә узун нәфәсләри динләјиҹиләри һәмишә валеһ етмишдир.

Сејид Шушинскини бир ханәндә кими һәмсәнәтләриндән ајыран әсас ҹәһәт фәрди јарадыҹылыг үслубуна малик олмасы иди. Үзејирбәј Һаҹыбәјов Сејиди надир вә истеʼдадлы ханәндә адландырмышдыр. О, һәгигәтән фитри истеʼдад саһиби иди. Сејид Шушински дә бөјүк мүғәннимиз Ҹаббар Гарјағдыоғлу кими опера вә симфоник муғамлар јарадан бәстәкарларымыза чох көмәк етмишдир. Онун јахын көмәји вә көзәл ифачылыг фәалијјәти нәтиҹәсиндә бөјүк сәнәткарымыз Фикрәт Әмировун дүнјанын бир чох өлкәләриндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмыш «Шур», «Күрд-әфшары» вә көркәмли дирижор вә бәстәкар Нијазинин «Раст» симфоник муғамлары јаранмышдыр.

Сејид Шушинскинин көзәл сәси вә сәнәткарлыг мәһарәти Азәрбајҹанын бир чох мәдәнијјәт хадимләринин диггәтини ҹәлб етмишдир. 1915-ҹи илин илк јај күнләринин бириндә Шамахыда Азәрбајҹанын көркәмли шаири Аббас Сәһһәт, өз дөврүнүн габагҹыл зијалылары олан Ҹамобәј Ҹәбрајылбәјли, Мәммәдәлибәј Вејсов вә Ағаларбәјин иштиракы илә Дәдәкүнәш кәндинин көзәл бир бағында гурулан

Сејид Шушински (1949).

мәчлисә Сејид Шушински вә мәшһур гармончалан Абуталыб Јусифов (Сәфәр) дә'вәт едилмишди.

Чамо Чәбрајылбәјли өз хатирәләриндә «Дәдәкүнәш» мәчлисини белә тәсвир етмишдир.

«1915-чи илин јајында Шамахыја кәлмишдим... Бир шәнбә күнү јығылыб Дәдәкүнәшә кетдик. Вахтымызы көзәл кечирмәк үчүн һәр чүр тәдарүк көрмүшдүк. О заман Шамахыја кәлән вә артыг мәшһур хәнәндә кими танынан Сејид Шушински вә Сәфәр адлы гармончуну да дә'вәт етдик.

Һәр тәрәфдән күл-чичәјин рајиһә сачдығы јашыл мешәликдә вахт о гәдәр көзәл кечди ки, базар күнүн кечәсини дә Дәдәкүнәшдә галмалы олдуг. Кечә нечә дејәрләр сүд кими ајдынлыг иди. Һәр кол, һәр бир ағач көлкәси вә башыдуманлы дағлар о гәдәр гәрибә иди ки, һамымыз өзүмүзү әфсанәви бир аләмдә һисс едирдик. Гармонун сәси вә Сејидин шаг-шаг шаггылдајан фәрәһли нәғмәләри бизә һәјатын јалныз көзәллик вә нәш'әдән ибарәт олдуғуну пычылдајырды».[1]

Ајдынлыг кечә, Дәдәкүнәшин фүсункар мәнзәрәси, Сејидин көзәл сәси, Аббас Сәһһәтин шаир үрәјини дилә кәтирир. Шаир исте'дадлы нәғмәкарын шәрәфинә бу ше'ри сөјләјир:

Дәдәкүнәш пири бир күн мәнә мәкан олду,
Јерим мүбалиғәсиз рөвзеји-чинан олду.
Рәиси-мәчлисимиз Һаггыбәј, Мәммәдәли,
Ағаларбәј, Чамо иди о мәчлисин көзәли.
Сәфәр[2] чалыр, охујурду Ағасејид гәзәли.
Көрән дејәрди ки, чәннәт јәгин әјан олду.
Говагларын арасындан бахырды ај, кечәләр.

---

[1] Ч. Чәбрајылбәјли. «Хатирәләрим», Бакы, 1966-чы ил, сәһ. 102—103.

[2] Аббас Сәһһәтин «Сәфәр» адландырдығы шәхс мәшһур гармончу Абуталыб Јусифовдур (1884—1937).

Күлүб ај үзлү Сәфәр дә чалырды нај[1] кечәләр
Олармы бир дә көрејдим сәни мән ај кечәләр.
Сәнинлә гәмли көнүл шади-камран олду.

Унудулмаз бәстәкарымыз Фикрәт Әмиров да Сејид Шушинскинин зәнкин сәсинә, сәнәткарлыг габилијјәтинә һәмишә јүксәк гијмәт вермишдир. О, Сејид һаггында чыхышларынын бириндә демишдир: «Халгымызын мусиги тарихиндә елә сәнәткарлар вардыр ки, онларын адыны бөјүк ифтихар һисси илә, гүрурла чәкирик. Мәкәр Азәрбајчан профессионал мусигисинин баниси Үзејирбәји, вокал сәнәтимизин ән бөјүк нүмајәндәси Чаббар Гарјағдыоғлуну, күллү бағчамызын шән Бүлбүлүнү унутмаг олармы? Шүбһәсиз ки, јох! Бу мәшһур вә унудулмаз сәнәткарлар илә бирликдә гочаман ханәндәмиз вә бизим һамымызын һөрмәтли мүәллими Сејид Шушинскинин дә ады чәкилир.

Доғрусу, мән, Сејид Шушински һаггында фикир сөјләмәјә чәтинлик чәкирәм, чүнки мәдәнијјәт хәзинәсинин надир инчиләринә лајиг сөз сөјләмәк һамы үчүн асан олмамышдыр. Анчаг ону дејә биләрәм ки, классик мусигимизин елә бир саһәси јохдур ки, Сејидин орада хидмәти олмасын. Образлы десәк, әкәр Чаббар Гарјағдыоғлу халг мусигисинин дүшүнән бејни идисә, Сејид Шушински бу мусигинин чырпынан үрәји иди. Мән фәхрлә дејә биләрәм ки, «Шур» вә «Күрд-әфшары» симфоник муғамларыны јазаркән Сејид Шушинскинин мәнә јахындан көмәји олмушдур. Сејид Шәрг мусигисинә дәриндән бәләд олмагла һәм дә гајғыкеш мүәллим вә көзәл инсан иди. Сејид хошбәхт бағбандыр. Онун истеʼдадлы тәләбәләри һазырда опера театрында вә филармонијамызда өз көзәл сәсләри илә бизи һејран едирләр.

Сејид Шушинскинин ирси бөјүк бир мәктәбдир. Мүасир ханәндәләримиз вә бәстәкарларымыз ондан чох шејләр өјрәнә биләр вә зәннимчә өјрәнмәлидирләр. 1963-чү илдә онун 74 јашында «Һејраты», «Мани» вә «Аразбары»ны зил сәслә охумағы һөрмәтли профессорумуз Бүлбүлүн: «Гоча ханәндәләр булағын көзүдүр, бунларда хәзинә вардыр» — мәшһур сөзләрини бир даһа тәсдиг едир.

Мәнчә гочаман мүғәннимиз Сејид һаггында елми монографијалар, китаблар јазмаг вахты кәлиб чатмышдыр. Сејидин һәјаты Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихинин ән парлаг сәһифәләриндән биридир».[1]

Сејид Шушински Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихинә һәгиги халг ханәндәси кими дахил олмуш вә онун инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Онун сәнәтиндән данышдыгда фикримизә истәр-истәмәз Чаббар Гарјағдыоғлунун, Әбүлһәсәнхан Игбалын вә Бүлбүлүн јарадычылығыны андыран түкәнмәз бир хәзинә кәлир. Сејид дә Чаббар, Әбүлһәсән хан, Бүлбүл кими мусиги мәдәнијјәтимизин надир мирварисидир. Сејидин охудуғу муғамлар, тәснифләр вә гәдим ел нәғмәләри о гәдәр орижинал, о гәдәр дузлу вә о гәдәр мәʼналыдыр ки, белә бир ифачылыг мәһарәтинә јалныз вә јалныз бөјүк истеʼдад саһибләри малик ола биләр. Бәʼзиләри дејир ки, көзәл сәси олан һәр бир ханәндә истәнилән муғам вә маһнылары мәһарәтлә охуја биләр. Доғрудур, ханәндәлик сәнәтиндә әсас шәрт сәсдир. Лакин бурасыны да унутмаг олмаз ки, халг мусигисини дәриндән билмәдән, онун инчә нөгтәләрини өјрән-

[1] Шамахылылар гармона «нај» дејирләр.

[1] Ф. Әмиров. «Мусигимизин чырпынан үрәји», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1965-чи ил, № 46.

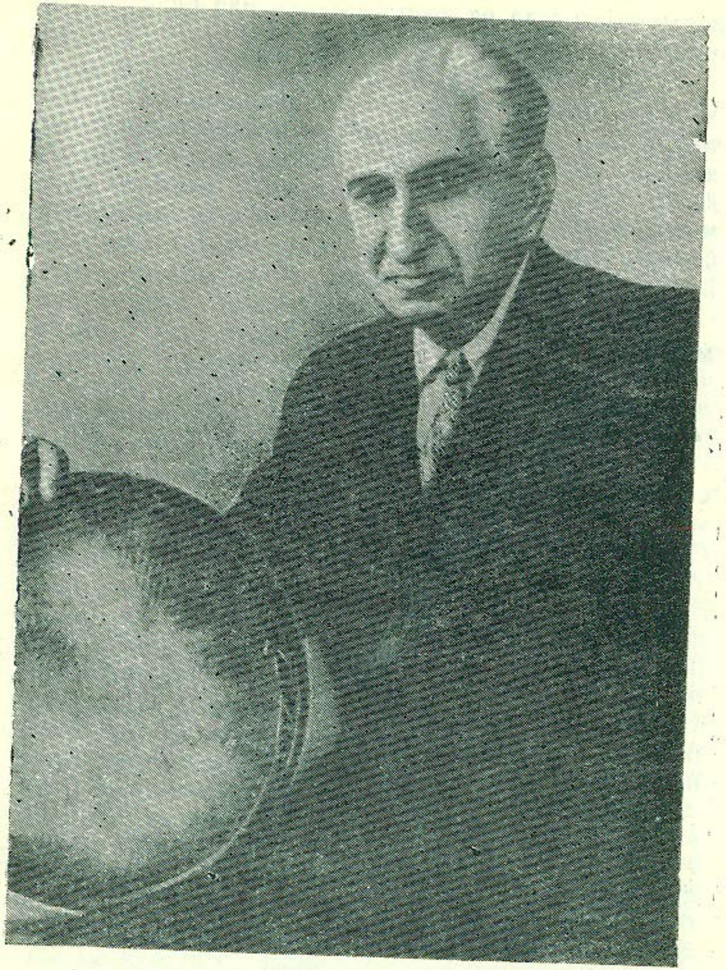

Сејид Шушински (1954).

мәдән вә классик муғамларымызын техникасына јијәләнмәдән динләјичини тәкчә сәсин күчүлә гидаландырмаг олмаз.

Бөјүк ханәндә чыхышларынын бириндә һаглы олараг демишдир:

«Сәсин учалығы илә ешидәнләри валеһ етмәк олмаз. Мусиги өз инчәлији, өз аһәнки илә кәрәк гәлби ојнатсын».

Јадда сахламаг лазымдыр ки, мусиги инсана мә'нәви вә естетик зөвг вермәклә онда руһ јүксәклији вә мүбаризә һисси ојадыр. Мусиги һәм дә әмәјә сүр'әт вә зөвг вермәкдә дә бөјүк рол ојнајыр. Мусигичимизин бүтүн бу әламәтләрини динләјичијә чатдыран, ону өз көзәл сәси илә бәзәјән ханәндәдән һәм гүдрәтли сәс, һәм дә бөјүк ифачылыг мәһарәти тәләб олунур. Бизим ханәндәлик сәнәти тарихиндә көзәл сәсә малик олан ханәндәләримиз аз олмамышдыр. Лакин онларын бә'зиләри мусигимизин бүнөврәси вә дајаг сүтуну олан муғамлары мүкәммәл сурәтдә билмәдикләринә көрә сәнәт мејданыны тез тәрк етмишләр.

Лакин Сејид башга аләм иди. О, јалныз көзәл сәсинин гүдрәтинә архаланмамышды. Сејид һәлә кәнч икән дәрк етмишди ки, һәгиги халг ханәндәси олмаг үчүн тәкчә сәслә кифајәтләнмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә о, 60 иллик јарадычылыг дөврүндә сәнәт мејданында һәмишә ахтарышлар апармыш, классик мусиги ирсимизи дәриндән өјрәнмишдир. Бөјүк муғәннимиз, мусиги саһәсиндәки гәләбәләри фитри исте'дадынын күчү саһәсиндә әлдә етмишдир. Бу исте'дадын маһијјәтини исә көзәл сәслә бирликдә сәнәти севмәк, өјрәнмәк вә она шүурлу мүнасибәт тәшкил едир. Сејидин сәнәти дүнја мусигисинин ән көзәл нүмунәләри илә јан-јана дурачаг јүксәк бәдии формаја малик сәнәтдир. Сәнәтинин бөјүк гүдрәти онун адыны Леонид Собинов, Вано Сарачаш-

Шәкилдә Гурбан Пиримов һагигәт Рзајева вә Сејид Шушински. (Бакы, 1955-чи ил).

вили, Чаббар Гарјағдыоғлу, Әбүлһәсән хан Игбал, Бүлбүл кими өлмәз сәнәткарларла бир чәркәјә чыхарыр.

Көркәмли сәнәткар әсл муғам устады иди. Классик Шәрг мусигисинин репертуарында елә бир муғам тапмаг чәтиндир ки, ону ифа етмәкдә Сејид ачиз олсун. Муғамлар онун әсл јарадычылыг мејданы иди. Бу мејданда онун истеʼдады «Чаһаркаһ», «Маһур», «Һүмајун», «Нәва», «Мәснәви», «Мани», «Аразбары», «Һејраты» кими мүрәккәб муғамларын ифасында парламышдыр. Сејид һансы муғамы охујурса-охусун өз сәнәткарлыг мөвгејини итирмирди. О, даима дүшүнүр вә дүшүндүрүрдү, динләјичини дәриндән тәʼсирләндирәр, вурдуғу инчә вә ширин кушәләрилә руһландырарды.

Сејид Шушински һәмишә сәнәт достлары илә хош рәфтар олмуш, һәм онлардан өјрәнмиш, һәм дә өјрәтмишди. О, өзүнү һеч вахт өјмәмиш, сәнәтдә «мәнәм-мәнәм» демәмишди. Бунларла јанашы бөјүк сәнәткар достларына гаршы һәссас мүнасибәт бәсләмиш, онлардан һеч нәји әсиркәмәмишди.

Јахшы јадымдадыр. 1960-чы илин јај күнләринин бириндә бизи Шушада тој мәчлисинә дәʼвәт етмишдиләр. Охујан Сејид Шушински, тарчалан исә Гурбан Пиримов иди. Мәчлисин «маса бәјлији» мәнә һәвалә олунмушду. Сејид бир гәдәр хәстәһал иди... Лакин мәчлис әһли бир ағыздан онун «Чаһаркаһ» охумағыны хаһиш едирди... Буну көрән Сејид дилләнди:

— Чамаат, чохдандыр мәним Фиридуна борчум вар. Һәрчәнди хәстәјәм. Лакин нејләмәк, дүнјанын ишини билмәк олмаз. Гојун онун борчуну верим.

Һамы бир јердән:

— Аға, борчун нәдир?

— «Мәснәви».

Сејид Шушински «Мәснәви» дејәндә һамы сусду вә гонаглар арасында бәдкүман оланлар бир-биринин үзүнә тәәччүблә бахдылар. Сејидә суал верәнләр дә олду. Кимсә деди:

— Аға, «Мәснәви» нәдир?

Гоча ханәндә күлүмсәјиб башыны булады:

— Еһ, адынызы гојмусунуз гарабағлы, өзү дә һәмишә дејирсиниз мусиги бизимдир. Охумағы биз јаратмышыг. Амма «Мәснәви» нәдир, ону билмирсиниз.

Сонра үзүнү тарзән Гурбан Пиримова чевириб деди:

— Һә, гоча шир башла көрәк.

— Әши, нәји?

— «Мәснәви»ни.

Гурбан әми бир гәдәр дурухду, амма өзүнү итирмәди:

— Ај Аға, валлаһ мәним дә јадымдан чыхыб.

Сејид әсәбләшди:

— Нечә, јадындан чыхыб?!

Гурбан:

— Ај Аға, даһа нијә һирсләнирсән. Чаббар охумајыб, Саша да чалмајыб. Мән һардан билим?

Сејид гәлјаны түтүнлә долдуруб үзүнү чамаата тутуб деди:

— «Мәснәви», «Маһур» дәсткаһынын ахырында «Шүштәр» илә «Сузи-күдаз» арасында олан бир шө'бәдир. Әбүлһәсән хан Игбал Солтан вә Гәмәр Мүлүк ханым[1] «Мәснәви»ни ајрыча бир муғам кими охујардылар.

Сејид гәлјаны јандырыб, ағыр-ағыр сүмүрдү, түстүнү һаваја үфүрүб, тарзәнә шән, әмиранә бир сәслә:

[1] Гәмәр Мүлүк ханым XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә јашамыш мәшһур Иран муғәннисидир. Мүәллиф.

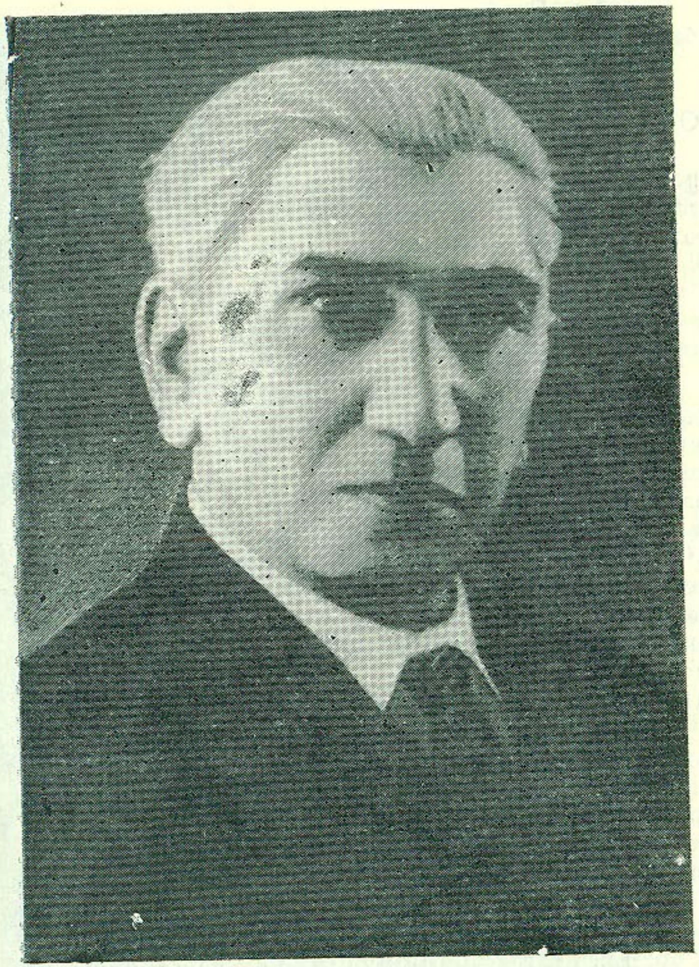

Сејид Шушински (1955-чи ил).

— Һә, Гурбан, далымча кәл — дејиб охумаға башлады.

Мәчлисдән сонра мән Гурбан әмијә дедим:

— Аға, сәни јаман имтаһана чәкди һа, достум. О, һеч бир шеј олмамыш кими дилләнди:

— Әши, јахшы гуртардым. Бир дә белә шејләрә фикир вермә. Мәним өзүм онун охумағынын хәстәсијәм. Сејиди охуданда мән динчәлирәм. Өзү дә чох устадыр. Муғаматда елә бир чәтин шеј јохдур ки, билмәсин. Көрмәдин мәнә деди «далымча кәл». Буну һәр ханәндә едә билмәзди. Рәһмәтлик Чаббарын өзү Сејидә бөјүк гијмәт верәрди. Өзү дә һәмишә онунла һесаблашарды.

Сејид Шушински һәмишә динләјичиләр гаршысында зәнкин вә орижинал репертуарла чыхыш етмишди. Онун охудуғу вә халг тәрәфиндән севилә-севилә динләнилән «Чаһаркаһ» муғамы бүтүн Шәрг аләминдә бөјүк шөһрәт газанмышды. Чәсарәтлә демәк олар ки, мусигимизин сон 50 иллик тарихиндә «Чаһаркаһ» муғамыны Сејид кими илһамла, бөјүк усталыг вә зөвглә охујан икинчи бир ханәндәмиз олмамышдыр. Бизим мусиги мәдәнијјәтимизин тарихиндә Коса Мәрданбәј, Бүлбүлчан, Мирзә Мәһәммәд Һәсән, Әкбәр Хамыш оғлу, Шәкили Әләскәр вә Чаббар Гарјағдыоғлу кими мәшһур ханәндәләримиз «Чаһаркаһ» муғамыны өзләринә мәхсус бир мәһарәтлә охумушлар. Бу устад сәнәткарлар «Чаһаркаһ»ы усталыгла охумагла бәрабәр, һәм дә бу мүрәккәб муғамын тәкликдә ајры-ајры шө'бәләрини охумагда даһа мәшһур олмушлар. Мәсәлән, ханәндә Бүлбүлчан «Һасар» вә «Мүхалиф» шө'бәләрини, Шәкили Әләскәр «Чөвһәри»ни вә «Кәбутәри», Мирзә Мәһәммәд Һәсән «Бәстә-никары», Гарјағдыоғлу Чаббар исә «Мәнсуријјә»ни бүтүн шө'бәләрдән даһа мәлаһәт вә илһамла охујардылар. Сејид Шушински бу устад вә зәнкин јарадычылыг јолу кечмиш сәнәт-

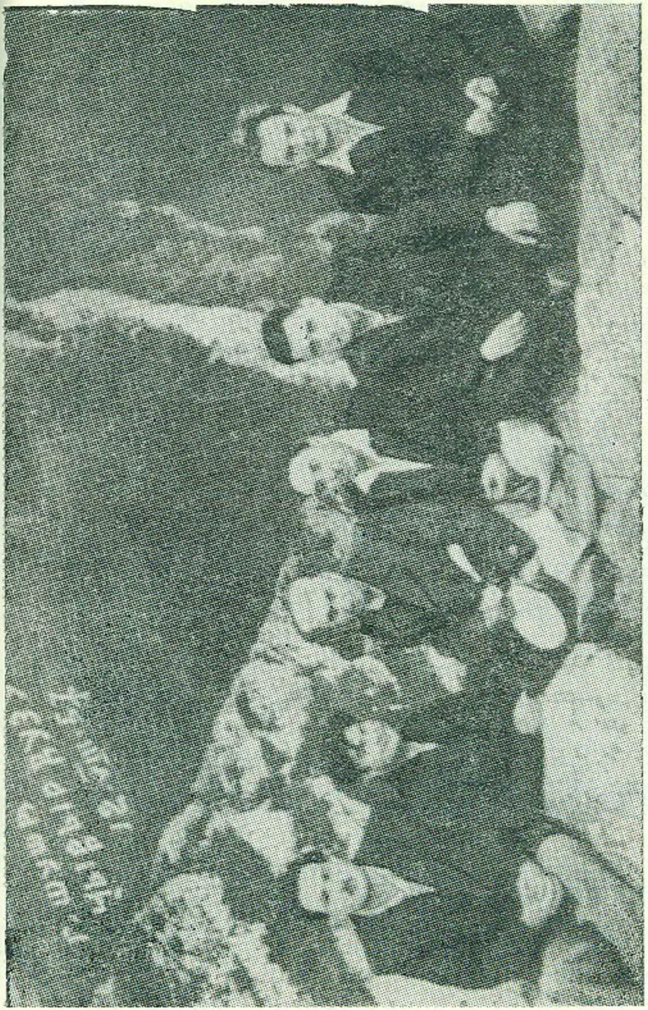

Шуша, 1957. Чыдыр дүзү. Солдан: профессор Шаһмар Шукуров, һәким Мурсәл, Сејид Шушински, ханәндәләр Илдырым Һәсәнов, Саһиб Шукуров, досент Чамал Шукуров.

карларын ән'әнәләрини давам етдирмиш, «Чаһаркаһ» муғамыны тамам-дәсткаһ ифа етмәкдә мүтәхәссис олмушдур. Сејидин охудуғу «Чаһаркаһ» ханәндәләримиз үчүн өрнәк олмушдур. Сејидин «Чаһаркаһ»ы халгымызын мусиги хадимләрини һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Севимли муғәннимиз Хан Шушински Сејидин адыны һәмишә һөрмәт вә ифтихарла чәкир. Сејид илә илк дәфә таныш олмасыны вә онун «Чаһаркаһ» охумағыны белә хатырлајыр: «1919-чу ил јајын ахыр күнләри иди. Ағдашлы Мәммәдәлибәј мәни атамла бирликдә өз тојуна дә'вәт етмишди. Тарзән Күлаблы Мәһәммәдлә бирликдә Ағдаша кетдик. Бөјүк бир салонда мәчлис гурулмушду. Ону да дејим ки, мән һәлә белә бөјүк мәчлис көрмәмишдим. Тојда бизимлә үзбәүз башга бир сазәндә дәстәси әјләшмишди. Мәни истәр-истәмәз ханәндәнин ким олдуғу мараглaндырырды. Бу ханәндә көркәминдән вә кејиминдән нә Ислама, нә дә көрдүјүм ханәндәләрә охшамырды. Онун әјниндә Авропа гајдасында тикилмиш гара һиндикоддан костјум, ағ көјнәк, боғазында гара бант, бармагларында брилјант үзүкләр, ајағында бурну шиш лак чәкмә, дөшүндә гызыл медалјон, әлләриндә ағ әлчәк вар иди. Гавалы исә тамам сәдәф вә гијмәтли гаш-дашла бәзәнмишди. Мән һејрәт ичәрисиндә галмышдым вә өз-өзүмә суал верирдим: «Көрәсән, бу охујан кимдир?». Мәчлис гызышды, тој бәји е'лан етди ки, мәчлисин хаһишилә һөрмәтли ханәндәмиз Сејид Шушински «Чаһаркаһ» охујачаг. Сејидин адыны ешидәндә чох севиндим. О заман Сејид Тифлисдә јашадығына көрә мән ону көрә билмәмишдим. Лакин о күн мәнә хошбәхтлик мәнсуб олду. Ону да дејим ки, мән севинирдимсә дә, һәм дә бөјүк ханәндә илә бир мәчлисдә олдуғума көрә һәјәчанланырдым.

Тарзән Мәшәди Чәмил мизрабы симләрә тохун-

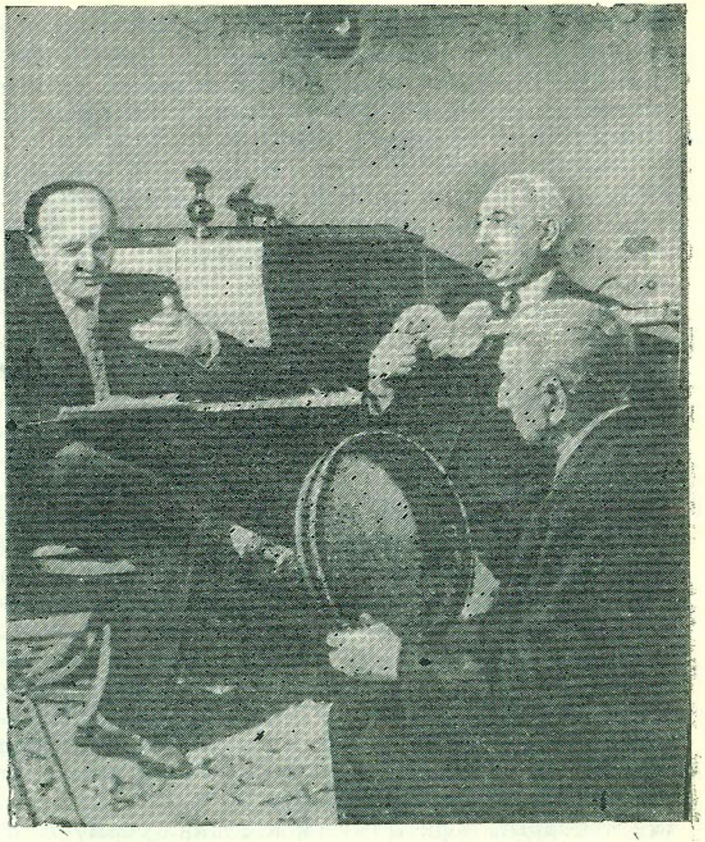

Бәстәкар Фикрәт Әмиров, Сејид Шушински вә тарзән Гурбан Пиримовла «Һумајун» — «Шүштәр» муғамларыны ишләркән (1958-чи ил).

дурурду. Сејид «Чаһаркаһ»ы «Мәнсуријјә» пәрдәси үстүндә бәрдаш етдикдә мән јеримдә гурујуб галдым. О, муғамын башланғычыны зилдә он-он беш дәгигә кәзишдикдән сонра «Чаһаркаһ»ын мајәсинә елә усталыгла енди ки, һамы һејран галды. Мән чәсарәтлә дејә биләрәм ки, бу хананәдәлик аләминдә мисли бәрабәри көрүнмәмиш бир усталыг иди. Сејидин узун нәфәсләри, чошғун зәнкуләләри, хүсусилә бурнунда зәнкулә вурмағы вә боғазындакы хырда гајнатмалары мәни биһуш етди. Сејид «Чаһаркаһ»ы ики саата гәдәр охуду. Мән онда билдим ки, хананәдәлик нә демәкдир вә хананәдә нечә олар».[1]

Сејид Шушински надир истеʼдада, кениш мусиги һафизәсинә вә јүксәк ифачылыг мәдәнијјәтинә малик бир сәнәткар иди. Сејид дејәндә бизим көзүмүзүн габағында түрк мусигисинин бүтөв мәнзәрәси чанланыр. Сејидин сәнәти о гәдәр еһтираслы, әһатәли, рәнкарәнк вә чанлыдыр ки, онун һаггында онларча китаб јазылса јенә кифајәт етмәз. Сејид сөзүн там мәʼнасында һәгиги сәнәткар иди. Онун зәнкин јарадычылығы классик мусиги ирсимизә дахил олмушдур. Сејидин бөјүк вә сөнмәз сәнәти кәнч ифачылар үчүн бир мәктәбдир, халга, вәтәнә намусла хидмәт етмәк нүмунәсидир. Сејид түрк мусигисиндә ән гүдрәтли сәнәткарлардандыр. О, мусигимизин инкишафында даһи муғәннимиз Чаббар Гарјағдыоғлунун әнʼәнәләрини дөнмәдән давам етдирмишдир. Сејид мусиги аләминә илк гәдәм гојанда Чаббарын ифачылыг мәктәбини көрмүшдүр. Онун бәдии зөвгү, мусигинин инчә нөгтәләрини дујмаг, классик муғамлары вә мусиги парчаларыны сәнәткарлыгла охумаг габилијјәти бу мәктәбдә тәрбијә олунмаға башламышды. Сонралар исә Шушанын вә Тифлисин мусиги һәјаты Сејид үчүн һәгиги консерваторија олмушду. Ону да гејд етмәлијик ки, Сејид, Чаббар Гарјағдыоғлунун вә башга классик муғәннiләрин зәнкин ирсини механики сурәтдә тәкрар етмәмишди, әксинә бу ирси инкишаф етдириб, она јени-јени кушәләр, халлар, нәфәсләр, ләһчәләр әлавә едиб зәнкинләшдирмиш вә кәнч нәслә тәгдим етмишдир.

[1] Ф. Шушински. «Сејид Шушински». Бакы, «Азәрнәшр», 1966-чы ил, сәһ. 98.

Бөјүк сәнәткар 60 ил өз фитри истеʼдады вә сәмәрәли әмәји илә халга хидмәт етмишдир. О, фәдакар вә зәһмәт севән сәнәткарлар чәркәсиндә өзүнә шәрәфли бир мөвге газанмыш, мусиги тәгвиминә хананәдәләрин бөјүк устады кими дахил олмушдур.

Бу гүдрәтли сәнәткар јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә мәшһурдур. О, кениш диапазонлу сәнәткар, шаир гәлбли инсан иди. Сејид бүтүн варлығы вә гәлби илә динләјичиләрин дәрин мәһәббәтини газанмыш, онларын гәлбинә һаким кәсилмишди.

Сејид Шушинскидә устад хананәдәләрә хас олан көзәл бир хүсусијјәт дә вар иди. Бу да ондан ибарәтдир ки, о, һәм бәм сәсдә (пәсхан), һәм орта сәсдә (мијанәхан) вә һәм дә зилдә (зилхан) мәһарәтлә охујурду. Үмумијјәтлә, биздә хананәдәләри ики нөвә ајырырлар: пәсхан вә зилхан. Бизим елә хананәдәләримиз вардыр ки, бүтүн муғамлары зилдә мәһарәтлә охујурлар. Лакин бунларын бәʼзиләри классик муғамларымызы пәсдән тәләб олундуғу кими охуја билмирләр вә јахуд әксинә бир чох хананәдәләримизин јүксәк диапазонлу сәсләри олмадығына көрә онлар муғамларын зил нөгтәләрини кәзишә билмирләр. Белә хананәдәләр «Раст» муғамыны ифа етдикдә муғамын «Әраг» вә јахуд «Шур» муғамынын «Шикәстеји-фарс» шөʼбәләриндән јухары галха билмирләр. Әксинә, зилхан хананәдәләрин бәʼзиләри исә муғамлары динләјичијә пәсдән истәнилән һәзинлик,

Сејид Шушинскини өз сәдәфли тарында бир чох илләр мүшајиәт етмиш мәшһур тарзән Мәшәди Зејнал.

мәлаһәт вә хырдалыгларла чатдыра билмирләр. Ону да гејд етмәлијик ки, динләјичиләрин дә зөвгләри ејни дејилдир. Мәсәлән, бә'зиләри муғамларын мәлаһәтлә, ајдын диксија илә пәсдән охунмасыны севирләр, бә'зиләри исә зил сәслә охунан муғамлары динләмәји хошлајырлар. Динләјичи һаглыдыр. «Шур» мугамынын «Бајаты Гачар» шө'бәсини пәсдә динләмәјин бир ләззәти, зилдә динләмәјин исә тамам башга бир һүснү вардыр. Бә'зән көрүрсән хanәндә «Раст»ын «Шикәстеји-фарс» шө'бәсини пәсдән чох көзәл охујур. Лакин һәмин шө'бәни зилдә охуја билмир вә јахуд «Чаһаркаһ»ын бүтүн шө'бәләрини охујур. Лакин «Мәнсуријјә» шө'бәсинә галха билмир. Бу һал исә чох заман динләјичини гане етмир, истәр-истәмәз ону мүтәәссирләндирир. Буна көрә дә әсл халг ханәндәси олмаг үчүн муғәннидә јухарыдакы кејфијјәтләрин һамысы олмалыдыр. Елә мәһз буна көрә дә Сејидин бир ханәндә кими башга ханәндәләрдән ајыран әсас чәһәтләрдән бири дә одур ки, о, бүтүн муғамлары истәр пәсдә вә истәрсә дә зилдә чәтинлик чәкмәдән мәһарәтлә охујурду. Бу исә јалныз бөјүк сәнаткарлара хас олан хүсусијјәтдир. Онун истәр чаван вә истәрсә дә гоча јашларында грамафон валларына вә магнитофон лентләринә охудуғу муғам, тәсниф вә ел нәғмәләри Шәрг мусиги хәзинәсинә бәхш етдији зәнкин инчиләрдир.

Сејид Шушински новатор сәнәткар иди. О, бир чох муғамлара јени кушәләр, халлар, нәфәсләр, һәтта һиссләр белә әлавә етмишдир.

«Раст» вә «Күрдү-Шаһназ» муғамларынын «Дилкеш» һиссәсини динләјичиләримизә илк дәфә чатдыран Сејид олмушду. Бөјүк сәнәткар һәм дә бир чох муғамлары бирләшдириб охумушдур. Бунлардан «Раст-Һумајун», «Гатар-бајаты», «Шур-Шаһназ» вә с. дәсткаһлары көстәрмәк олар. Бунлардан әлавә Сејид Шушински сәнәтдә Чаббар Гар-

јағдыоғлунун јолуну — муғамдан-муғама кечмәк (модулјасија) үсулуну өз јарадычылығында мүвәффәгијјәтлә давам етдирмишдир. Шүбһәсиз ки, бир муғамдан дикәринә кечмәк һәр ханәндә үчүн асан олмамышдыр, чүнки ханәндә бир муғамдан дикәр муғама елә усталыгла кечмәлидир ки, Чаббар Гарјағдыоғлу демишкән: «истилији вә сојуглуғу һисс олунмамалыдыр». Сејид нәинки муғамлардан муғама кечмәји чәсарәтлә бачармыш, һәтта ритмсиз муғамдан ритмли муғама да бачарыг вә усталыгла кечмишдир. Мәсәлән, о, «Шур» дәсткаһыны охујаркән муғамын «Һичаз» шө'бәсиндән ритмик муғам олан «Мани»јә елә усталыгла кечир ки, муғамата дәрин бәләд олан бә'зи динләјичиләр белә буну нәинки һисс едир, санки аһәнки позар дејә данышмаға чәсарәт етмирди.

Сејид Шушинскинин охумаг пријомларындан хүсусилә онун муғамын бир шө'бәсиндән дикәр муғама кечмәсиндән һејрәтлә данышан мәшһур ханәндәмиз Хан Шушински белә бир әһвалат сөјләјирди:

«Сејид һаггында чох ешитмишдим. Илк дәфә онун илә Ағдашда бир мәчлисдә иштирак етдим. Сејид илә габаг-габаға отуруб охудум. Сејид чох сәлигә илә кејинәрди. О, һәм дә зијалы иди. Онун Тифлисдә меһманханасы, ресторанны вә «Мерседес» маркалы автомобили вар иди. О, Тифлис мәчлисләринин бириндә елә мәһарәтлә охумушду ки, она гызыл гавал бағышламышдылар. О, бүтүн муғамлары чох усталыгла охујурду. Хүсусилә онун «Чаһаркаһ»ына сөз ола билмәз. Шушада бир тојда ширин «Мәнсуријјә» охудуғу јердә «тојун падшаһы» гәфилдән дилләнди:

— Аға, «Өзүндән бәј» мәчлисә кәлир, ону тә'рифлә ки, учузлуг олсун. Аға бир дәгигәнин ичиндә «Мәнсуријјә»дән, «Орта секаһ»а кечди вә бәји тә'риф етди. Мән јеримдә мәәттәл галдым. Сәһәри бу

валаты Чаббар әмијә сөјләдим. Гарјағдыоғлу һеч тәәччүбләнмәди, чијинләрини чәкиб деди — Белә бир мәһарәт јалныз Сејиддә ола биләр. Ағдамда Чәмәнли Мәшәди Чәфәрин мәчлисиндә Сејид мәни охутду, мәнә гызыл саат бағышлады вә ағлады».[1]

Сејид хошбәхт сәнәткар иди. О, илк дәфә мусиги аләминә гәдәм гојаркән Шәрг мусигисинин баһадырлары олан Чаббар Гарјағдыоғлуну, Әбүлһәсән хан Игбалы, Бүлбүлчаны, Кечәчи Мәһәммәди, Шәкили Әләскәри чох ешитмиш, онларын сәнәт бағчасындан әтирли күлләр чох дәрмишдир. Лакин Сејид ејни заманда бу күллү-чичәкли бағчанын бир бүлбүлү кими ону јад тә'сирләрдән—әсән күләкләрдән, гасырғалы туфанлардан гејрәтлә горумушдур. 60 ил, бөјүк ханәндәмиз муғам дағларында Фәрһад кими күлүнк вурмушду. 60 илдир ки, онун зәнкин сәси бөјүк сәнәти һаггында ширин маһнылар, гијмәтли хатирәләр сөјләнмәкдәдир. Шәрг мусигисинин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Левон Гараханов бу сәтирләрин мүәллифинә Азәрбајчан мусигиси вә онун көркәмли нүмајәндәләри һаггында гијмәтли фактики материаллар, сәнәдләр вермиш вә унудулмаз хатирәләр сөјләмишдир. 1964-чү илин јајында Тифлисдә оларкән Левон Гарахановла көрүшләримизин бириндә о, мәни Тифлисин ән сәфалы кушәләриндән бири олан «Мүчтеһид бағы»на дә'вәт етди. Биз бағын јашыл хијабанларында кәзәркән гоча сәнәткар бағын тарихиндән, бурада олмуш мәчлисләрдән һәвәслә данышдыгдан сонра сөзүнүн ахырында деди — Бу бağа «мусигичиләр бағы» да дејирләр. Мән бунун сәбәбини сордугда гоча сәнәткар гәһәрләнди, онун кәдәрләнмәси доғрусу мәни дә гүссәләндирди. Буну һисс едән гоча Левон дилләнди:

[1] Ф. Шушински. «Азәрбајчан халг мусигичиләри», «Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1985-чи ил, сәһ. 474—475.

— Бу баға она көрә «мусигичиләр бағы» дејирләр ки, һәлә гәдимдән белә көзәл Тифлисә гонаг кәлән һәр бир мусигичи өз сәнәткарлыг габилијјәтини бурада нүмајиш етдирмишдир. Көрдүјүн бу гочаман баг кимләри јола салмамышдыр? Һансыны дејим. Бу бағда 10 илдән јухары әрдәбилли Сәттар, тарзән Мәлик Ағамал илә тифлислиләрә Шәрг мусигисиндән ширин дастанлар сөјләмишдир. Бу бағда Һачы Һүсү, Бүлбүлчанын көзәл сәси, Садыгчанын ширин бармаглары сары бүлбүлләри сусдурмушдур.

Левон Гараханов Мүчтеһид бағынын кечмишиндән чох данышды. Бир чох сәнәткарларын адыны һөрмәтлә јад етдикдән сонра сөһбәтинин ахырында деди:

— Бу бағын сонунчу бүлбүлү Тифлис чамаатынын севимлиси, мәним көһнә сәнәт достум Сејид олмушдур. Сәттар, Һачы Һүсү, Бүлбүлчан бу бағдан көчүб кетдикдән сонра бағын бәзәји вә јарашығы Сејид иди. Мән 70 илә јахындыр ки, Тифлисдә јашајырам. Бу дөвр әрзиндә Тифлисә кәлән бир чох мәшһур ханәндәләри ешитмиш, һәм дә онларын бир чохуну каманла мүшајиәт етмишәм. Амма мән һәм бир динләјичи, һәм дә бир мусигичи кими чәсарәтлә дејә биләрәм ки, Тифлис, Бүлбүлчандан сонра икинчи бир бөјүк ханәндә јалныз Сејиди көрмүшдүр. Доғрусу мәндә елә бир габилијјәт јохдур ки, Сејидин сәнәти һаггында сөз дејәм. Амма ону дејә биләрәм ки, Сејид Тифлисдән кедәндән (1919) бәри Тифлис икинчи бир Сејидә һәлә раст кәлмәмишди. Мән Тифлис, Бакы, Кәнчә, Шуша мәчлисләриндә Сејиди каманчада чох мүшајиәт етмишәм. Бах бу Мүчтеһид бағында онун үчүн чох чалышмышам. Сејидин охумаглары јадыма дүшәндә үрәјим титрәјир, истәр-истәмәз өз-өзүмә суал верирәм: «Көрәсән

Ханәндә Забул Гасым.

бир дә белә бир сәнәткара раст кәләчәјәмми?!.
Әкәр Сејидин «Чаһаркаһ»да вурдуғу халлары, кушәләри мәнә икинчи бир ханәндә вура билсә, сәнәт аләминдә газандығым нә гәдәр гәләбәм варса, һамысыны она бағышлајарам. Бах буна көрә дејирәм ки, Мүчтеһид бағы өзүнүн Шејда бүлбүлүнү итирмишдир. Биз Тифлисин гочаман мусиги һәвәскарлары 46 илдир Шәрг мусигисинин баһадыры олан унудулмаз Сејиди ешитмирик. Буна да чох мүтәәссирләнирик».[1]

Сејид Шушински аличәнаб, сон дәрәчә садә вә тәмиз бир инсан иди. Онун инсани кејфијјәтләри сәнәткарлығы илә үзви сурәтдә бағлы иди. О, ејни заманда јүксәк тәрбијәли зијалы иди. Мән һәлә ушаглыг илләриндән бир чох адлы-санлы мусигичиләри танымышам вә онларын чалыб-чағырдыглары мәчлисләрдә иштирак етмишәм, сонралар исә бә'зиләри илә јахындан дост олмушам. Лакин ачығыны дејим ки, Сејиддә көрдүјүм инсанлығы, нәчиблији, тәвазөкарлығы, мәрдлији, гонагпәрвәрлији, инчәлији, бир сөзлә, кишилији башгаларында көрмәмишәм. Сејид һәм дә олдугча савадлы, һәртәрәфли билијә малик зијалы иди. О, классик Шәрг әдәбијјатына, хүсусилә Сә'ди, Һафиз вә Фүзулинин ирсинә дәриндән бәләд иди. Фарс дилиндә ше'р охујанда адамы валеһ едәрди. Бир зијалы кими о, олдугча сәлигәли, һәм дә тәмиз кејинәрди. Мәнә Азәрбајчан театрынын «кәрпичләрини» чијниндә дашымыш бөјүк актјорумуз Һачаға Аббасов сөјләјирди ки, мән бу 90 иллик һәјатымда ики сәнәткары сәлигә илә кејинән көрмүшәм: бири Һүсејн Әрәблински, бири дә бизим Аға (јә'ни Сејид Шушински)

[1] Левон Гарахановун хатирәләриндән (хатирә китабын мүәлифиндәдир). Редактор.

иди. Јахшы јадымдадыр, о, јај ајлары Шушаја кәләндә һамы онун гуллуғунда оларды. Шәһәр әһли ону чох истәдијиндән һөрмәт әламәти олараг ону «Аға» дејиб чағырардылар. Доғрусадәчә олараг «Аға» дејиб чағырардылар. Доғрудан да, Сејид аға иди. Онун јеришиндән, отурушундан, сәнәтиндән «ағалыг» јағырды. Сејид бизим евдә чох олуб. Атам илә чох меһрибан дост идиләр. О, охујанда һамы бизим евин әтрафына топлашарды. Сејиди гаршыламаг үчүн бир һәфтә габаг һазырлыг көрүләрди. Бизим һеч бир аилә шәнлијимиз вә тој мәчлисләримиз Сејидсиз кечмәмишдир.

Илк дәфә мән Сејид Шушинскинин сәсини 1938-чи илдә ешитмишәм вә инди дә о сәсдәки көзәллик, мәлаһәт, әзәмәт гулагларымдан кетмәмишдир. Һәмин илин сентјабр күнләринин бириндә Шушанын «Көчәрли» мәһәлләсиндә Ағча ханым оғлу Кејмаһ Гачара тој едирди. Тоја ики ханәндә дәстәси дә'вәт олунмушду. Күндүзләр — гадын мәчлисиндә Хан Шушински өз дәстәсилә (гардашы тарзән Аллаһјар вә каманчачы Расим илә) кечәләр — киши мәчлисиндә исә Сејид өз дәстәсилә Татевос вә Арменак илә чалыб-чағырырдылар.

Индики кими јадымдадыр. О кечә там сакит вә ајдын бир кечә иди... Һәрдән бир Исаг-Мусаг гушларынын интизарлы сәсләри әтрафдакы сакитлији позурду... Биз Ағча ханымын евинә јахынлашдыгда әтрафы бүрүјән шән мусиги сәдалары ешидилирди. Кетдикчә гармонун вә гәпијин сәси даһа да күчләнирди...

О кечә тој мәчлисинә мәни әмим оғлу Гара апармышды. Тој мәрасими кениш вә јарашыглы бир залда вурулурду. Алты аршын узунлугда Гарабағ хәли-кәбәләри вә дәлләк Кәблә Нәсибин отузлуг газ лампалары залы даһа јарашыглы көстәрирди. Һамы милли кејимдә иди.

Ханәндә Мәшәди Мәммәд.

О дөврдә Шушадакы «Тој падшаһлары»нын ичәрисиндә Сејид Һәсән Аға[1] хүсуси јер тутурду. О, мәчлиси чох тәмтәраглы апарырды. Үмуми гајда үзрә тојун «падшаһы» мәчлисин јухары башында әјләшәрди. Өзү дә һәр ики тәрәфиндә, јә'ни сағында

[1] Сејид Һәсән Аға (1860—1953) Хан гызы Хуршуд Бану Бәјим Натәванын оғуллуғу иди. Хан гызы 13 јашлы севимли оғлу Мир Һәсәни итирдикдән сонра балача Мир Һәсәни (Сејид Һәсәни) оғуллуға көтүрмүш, онун тәрбијәси илә шәхсән өзү мәшғул олмушдур. Сејид Һәсән Аға өмрүнүн ушаглыг вә кәнчлик илләрини Хан гызы Хуршуд Бану Бәјимин сарајында ке-

вә солунда әлләриндә узун чубуглу фәррашлар һазыр дајанардылар. Бу тојда Узун Исфәндијарла, Мәшәди Мухтар оғлу Шәмил фәррашлыг едирдиләр.

Залын ашағы башында Сејид өз дәстәсилә әјләшмишди. Мәчлисин ортасында исә гармончу Јусиф (Абуталыбын гардашы) гавалчалан Чопур Ханлар илә һазыр вәзијјәтдә идиләр. Мәчлис јенидән гызышды. «Тој падшаһы»нын әмри илә шәһәрдә ән јахшы рәгс етмәји бачаранлар бир-бир ојнамаға башладылар.

Артыг кечә саат он радәләри иди. Сөз ханәндәјә верилди. Һамынын диггәти мәчлисин ашағы башына дикилди. Мән Сејиди биринчи дәфә иди ки, көрүрдүм. Онун әјниндә ағ һиндикодан тикилмиш дон, гара ипәк көјнәк, башында күмүшү папаг (һејва чичәји), әлиндә ағ әлчәк вә фил сүмүјүндән гајырылмыш көзәл чәлији вар иди.

Сејид Һәсән Аға ханәндәјә мүрачиәт етди:

— Аға, чохдандыр Сизи ешитмирик, бизә елә бир шеј оху ки, тамам фејзијаб олаг, дәрди-гәмимиз үрәјимиздән силинсин...

Сејид ајаға дуруб чамаата әдәб-эрканла баш әјдикдән сонра үзүнү «падшаһа» тутду:

— Чамаатын үрәји нә истәјир. Мән ону да охујачам.

«Падшаһ»:

— Онда бизим үчүн «Чаһаркаһи-Рузкари».

чирмиш, «Мәчлиси-үнс'үн јығынчагларында вә Натәванын башга мәчлисләриндә јахындан иштирак етмәклә дөврүнүн көркәмли әдиб, шаир вә ханәндәләрини чох динләмишдир. Сејид Һәсән Аға классик ше'рә, хүсусилә Фүзулинин, Вагифин, Закирин јарадычылығына дәриндән бәләд иди. О, һәм дә маһир мусигишүнас иди. Онун јанында һәр шаир, мүғәнни ағзыны ачмазды. Бу адам биличи, һәм дә һазырчаваб иди. Сәмәд Вурғунун досту иди. — Мүәллиф.

Тарзән Татевосла каманчачы Арменак симләри көкләдиләр. Сејид «Чаһаркаһ» муғамыны башлады.

Һамы Сејидин көзәл, тә'сирли сәсиндән, еһтираслы вә мә'налы сөзләриндән, бир сөзлә, бөјүк сәнәтиндән мәфтун олду. Мән дә о кечә алдығым хош тәәссүратдан сәһәрәчән јата билмәдим. О вахт кимин ағлына кәләрди ки, мәчлисдә — пәнчәрә габағында отуруб Сејиди динләјән 12—13 јашлы бир ушаг (бу сәтирләрин мүәллифи) ијирми беш илдән сонра бөјүк сәнәткар һаггында китаб јазачаг...».[1]

Сејид Шушински дә мәшһур тарзән Гурбан Пиримов кими бу китабын мүәллифинә кечмиш Азәрбајчан мусигиси вә ифачылыг сәнәти һаггында дәјәрли материаллар вериб, классик мусигичиләр һаггында мараглы хатирәләр сөјләмишдир. Бөјүк сәнәткар сонунчу дәфә (1963-чү илин јајында) Шушада бизим евдә гонаг оларкән мән ондан сорушдум:

— Аға, кечмиш сәнәткарлардан кимләр јадында галыб. Ән чох кимин сәнәти сизи мәфтун едиб?

О, бир балача силкәләниб чәнәсини фил сүмүјүндән олан чәлијинин башына гојду вә арам-арам сөһбәтә башлады:

— Һәр кәсдән әввәл мәни мәфтун едән Гарјағдыоғлу Чаббар олмушдур. Башга сәнәт достларым кими, мән дә устадым Чаббар Гарјағдыоғлундан чох шеј өјрәнмишәм. Чаббар Гарјағдыоғлунун көзәл охумагларыны, чошғун зәнкуләләрини чох ешитмишәм. Онун башга бир зөвглә охудуғу «Һејраты», «Маһур», «Мәнсуријјә» муғамларына гулаг асанда, үрәјим титрәјирди. Мән фәхр едирәм ки, бөјүк Чаб-

[1] Бах: Ф. Шушински, Чаббар Гарјағдыоғлу, Бакы, 1964, сәһ. 97.

Үзејир бәј Һачыбәјов

барын тәләбәсијәм. Мусиги саһәсиндә әлдә етдијим нә гәдәр сәнәт гәләбәси варса, мән бу бөјүк сәнәткарын ады илә бағлајырам».[1]

«Чаббар Гарјағдыоғлундан сонра мәним икинчи мүәллимим Әбүлһәсән хан Азәр Игбал-Солтан олмушдур. Доғрусу Әбүлһәсән хан һаггында сөз сөјләмәјә чәтинлик чәкирәм. Чүнки бөјүк сәнәткарлар һаггында данышмаг һеч дә асан дејил... Игбал Солтаны јада саланда һәм севинирәм, һәм дә кәдәрләнирәм. Севинирәм она көрә ки, белә бир мө'чүзәли сәс саһибини динләмишәм, ондан чох шеј өјрәнмишәм. Әбүлһәсән хан муғамын зил пәрдәләриндә кәзишәндә мән зөвгүдән дәли олардым. О, надир һалларда әлинә гавал алыб тарзәнин јанында охујарды. Чох заман ајаг үстә әлләрини бирләшдириб көбәји үстә гојуб охујарды. Бөјүк ханәндә «Маһур»ун јүксәк нөгтәләриндә кәзишәндә белә онун сифәтиндә һеч бир дәјишиклик олмазды. Бә'зән хәфифчә күлүмсәрди, бу да тамашачыны мәфтун едәрди. Мән Әбүлһәсән хандакы сәс көзәллијини, чинкилтили, инчә зәнкуләләри башга ханәндәләрдә нә көрмүшәм, нә дә ешитмәмишәм. Онун сәһнә эдасы вә давранышы, нә тәһәр дејәрләр, сәһнә мәдәнијјәти адамы валеһ едәрди. Бир сөзлә бу адам охумаг үчүн, сәнәт үчүн јаранмышды.

Бу әснада Аға чај истәди... Чај орталыға кәтириләндән сонра мән Ағаја мүрачиәт етдим.

— Аға, үзрә истәјирәм. Бәс белә тәкраролунмаз сәнәткары да јада саланда кәдәрләнәрләрми?

Гоча сәнәткар бу суалдан бир гәдәр тутулду, һәм дә гәһәрләнди. Хејли фикрә далдыгдан сонра дилләнди:

— Әми оғлу, (О, мәни һәмишә белә чағырарды) сән һаглысан. Белә сәнәткарын ады чәкиләндә фәхр едәрләр, севинәрләр. Амма мәним кәдәрләнмәјимә дә һаггым вар. Сәнә зарафат кәлмәсин. Дүз 50 илдир бу унудулмаз сәнәткары, севимли мүәллимими нә көрмүрәм, нә дә ешитмирәм. Мән ону илк дәфә Тифлисдә көрәркән 25 јашым варды. Инди исә 75-и һагламышам. Нә тәһәр дејәрләр:

Кетди бүлбүл, кетди күл,
Истәр ағла, истәр күл.

Мән көрдүм ки, Ағанын һалы пәришан олур, ону јаш боғур, вәзијјәти дәјишмәк үчүн тез орталыға башга суал атдым:

— Аға, елә һәмишә ханәндәдән, тарзәндән данышырыг. Мәнә елә кәлир ки, бөјүк бәстәкарымыз Үзејирбәји дә јада салсаг пис олмаз.

Аға бир гәдәр нараһат һалда өзү дә чидди сурәтдә дилләнди:

— Әми оғлу, Үзејирбәји ким јаддан чыхарда биләр, мәкәр көјдә күнәши данмаг олар? Сонра о, ајаг үстә дуруб отагда бир гәдәр вар-кәл етдикдән сонра дилләнди:

— Һә, де көрүм сәни Үзејирбәјин нәји марагландырыр?

Мән тез өзү дә фикирләшмәдән дедим:

— Аға, мәни марагландыран башлыча мәсәлә Сизин Үзејирбәјлә танышлығыныздыр. Бу танышлығын тарихи, ејни заманда Сизин Үзејирбәј һаггында фикринизи билмәк чох вачибдир. Она көрә Сиздән Үзејирбәјлә илк көрүшүнүзүн тарихини сөјләмәјинизи рича едирәм:

Аға гәлјаны тәнбәки илә долдуруб сөзә башлады:

— Үзејирбәјдән чох данышмаг олар. Операмызын 50 иллијиндә мән онун һаггында хатирә сөјлә-

[1] Бах: Ф. Шушински. Сејид Шушински. Азәрнәшр, Бакы, 1966.

мишәм. Әкәр сәһв етмирәмсә «Әдәбиј̄јат вә инчәсәнәт» гәзети бу барәдә јазмышдыр. Сән ки, тәдгигатчысан, кәрәк белә шејләри нәзәриндән гачырмајасан.

Мән сонралар «Әдәбиј̄јат вә инчәсәнәт» гәзетинин 1958-чи ил нөмрәләринә бахаркән гәзетин 26 апрел тарихли нөмрәсиндә Опера театрымызын 50 иллији мүнасибәтилә Сејид Шушинскинин «Унудулмаз хатирәләр» адлы мәгаләсинә раст кәлдим. Бөјүк сәнәткар һәмин мәгаләсиндә Үзејирбәјлә илк танышлығыны белә тәсвир едир:

«1919-чу илдә Тифлисдән Бакыја көчүб кәлдијим илдә һөрмәтли вә унудулмаз бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовла таныш олдум. О, мәним хanәндәлијими бәјәниб хәбәр алды ки, Азәрбајчан операсына нә кими көмәк едә биләрәм.

Мән Үзејир Һачыбәјовун Азәрбајчан операсыны нә гәдәр бөјүк һәвәс вә мәтанәтлә јаратдығыны өз көзләримлә көрдүкдә, онун өлмәз «Лејли вә Мәчнун» операсы илә һәмчинин мәтн вә мусигиси илә јахындан таныш олдуғум «Аршын мал алан» оперетасы илә халгымыза бөјүк хидмәт көстәрдијини үрәкдән алгышладым вә дедим:

— Үзејир, гардашым, мәни дә өз ганадын алтына ал. Мән дә әлимдән кәлән гәдәр сәнин бөјүк мәгсәдин јолунда чалышмагдан бир ан кери дурмарам.

Елә дә олду. 1919-чу илин гыш мөвсүмүндә инди бөјүк әдибимиз М. Ф. Ахундовун адыны дашыјан Опера Театры сәһнәсиндә мән һәм Нофәл, һәм дә Ибн Саламын ролларыны ифа етдим.

...Милли опера јаратмаг кими бөјүк вә шәрәфли вәзифәни үзәринә көтүрән Үзејир Һачыбәјов өз өлмәз әсәрләриндә классик мусигимиз вә әдәбијјатымыздан, ашыг һавалары вә дастанларындан, һәм дә халг нағылларындан кениш истифадә етмишдир.

Тарзән Бала Мәликов.

Онун јарадычылығынын шаһ әсәри олан «Короғлу» бүтүн бу мәзијјәтләри өзүндә бирләшдирмишдир. Буна көрә дә Үзејир Һачыбәјовун әсәрләрини халгымыз севә-севә алгышлајыр».

Сејид Шушински һәмин мәгаләсиндә Үзејир Һачыбәјовла бирликдә Азәрбајҹан операсынын бешији башында дајанмыш Һүсејнгулу Сарабски вә Гурбан Пиримовун да хидмәтләрини гијмәтләндирәрәк јазыр:

«О заман (1919-ҹу ил.—Ф. Ш.) Мәҹнун ролуну исте'дадлы опера артистимиз Һүсејнгулу Сарабски ифа едирди. Сарабскинин сәси мәлаһәтли олмагла бәрабәр, һәм дә о, зәнкин артистлик исте'дадына малик иди. Мәҹнун ролуну Сарабски тәкраролунмаз дәрәҹәдә биткин вә нөгсансыз ојнајырды.

Көзәл сәнәткар вә көзәл инсан олан Сарабски даһа да усталашмаг, өз сәсилә муғаматын чәтин вә мүрәккәб кушәләриндә мәһарәтлә доланмаға чалышар, даима өз сәси үзәриндә ишләрди.

Е'тираф етмәлијәм ки, истәр Сарабскијә истәр мәнә вә һәмчинин бир чох опера һәвәскарларына вә ханәндәләрә һөрмәтли халг артистләримиз, сәһнәмизин илк күнүндән бәри онун јорулмаз хадими олан тарзән Гурбан Пиримов чох көмәк етмишдир. Г. Пиримов муғамат ирсини мүкәммәл билмәклә бәрабәр һәм дә өз билијини һәвәслә башгаларына өјрәдән көзәл мүәллимдир».[1]

Бөјүк сәнәткар Гурбан Пиримовла јанашы классик тарзәнләрдән Мәшәди Зејнал вә Лазар Тер-Вартанесовун ифачылыг мәһарәтләрини јүксәк гијмәтләндирмишди.

[1] Бах: С. Шушински, «Унудулмаз хатирәләр», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 26 апрел 1958-ҹи ил.

«Мәшәди Зејнал илә узун илләр достлуг етмишәм. Онун илә чалыб охујанда мән һәзз алардым. О, нәинки мәни охутдурарды, һәм дә өјрәдирди. Онунла охујанда һеч бир чәтинлик чәкмәздим. Бүтүн Гафгазда тарчаланларын һамысы Мәшәди Зејналын бармагларыны вурмаға ҹәһд едәрдиләр. Мәним «Чаһаркаһ» устасы кими пухтәләшмәјимдә Мәшәди Зејналын әмәји чох олмушдур. О, мәнә «Чаһаркаһ»ы зилдән, «Мәнсуријјә» үстүндә «бәрдаш» едиб «Мајејә» дүшмәји мәсләһәт көрәрди. «Чаһаркаһ» устасы олмуш Коса Мәрданбәјин вә Мәшәди Исинин кушә халларыны вуруб, мәнә тәкрар етдирәрди. Мән муғаматын сирләрини Мәшәди Зејналын чалғысында дујмушам».

«1914-ҹү илдә «Екстрафон» фирмасы мәни Кијев шәһәринә икинҹи дәфә дә'вәт едәркән тарзән Бала Мәликов вә каманчачы Рубен Гараханов илә Лазрын көрүшүнә кетмишдик. Гоҹаман сәнәткар бизи меһрибанлыгла гәбул етди. Мән «Чаһаркаһ» охујандан сонра Гафгазда «Маһур-Һинди» чалмагда мәшһур олан Бала «Маһур-Һинди» чалды. Сонра мән Лазрдан бир шеј чалмағы хаһиш етдим. О, әввәлҹә чалмаг истәмәјиб деди ки, беш илдир әлимә тар алмамышам. Нәһајәт, бизим хаһишимиз гаршысында аҹиз галан гоҹа сәнәткар Баланын тарыны әлинә алды. Тар «Маһур-Һинди» көкүндә олдуғундан «Маһур-Һинди» чалды. Мән Лазрын чалғысыны гијмәтләндирмәк үчүн сөз тапыб дејә билмирәм. Чүнки, белә бир тар чалмағы мән нә Бала оғлу Грикорда, нә Арсен Јарамышевдә, нә дә Мәрди Чаныбәјовда көрмәмишдим. Лазр чалдыгча Баланын һалына аҹыјырдым. Лазр муғамы битириб тары Балаја верәндә күлүмсәјәрәк деди:

— Фикир етмә, сән мәндән дә јахшы чалан олаҹагсан.

Хanəndə Чаббар Гарјағдыоғлу.

Биз Лазрын евини тәрк едәркән достум Балаја дедим:

— Һә, гочаг, һалын нечәдир?

Бала һејрәтлә башыны булајыб дилләнди:

— Јахшы ки, Кијева кәлиб. Јохса Гафгазда јашасајды, онда кәрәк биз өзүмүзә башга сәнәт тапајдыг».

Бүтүн бөјүк сәнәткарлар кими Сејид Шушински дә сон дәрәчә садә вә тәвазөкар иди. О, һеч бир заман өзүнү өјмәмиш сәнәтдә: «Мәнәм-мәнәм» демәмишдир. Онун көзәл сәнәткарлыг кејфијјәтләриндән бири дә ханәндә достларынын сәсини-сәнәтини дүзкүн гијмәтләндирмәси вә онлара гаршы һуманистлијиндә иди. Бу бахымдан Сејидин бир мәчлисдә ханәндә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевин ифачылыг мәһарәтинә мүнасибәти чох сәчијјәвидир:

«Бир күн мәни Тифлисдән Кәнчәјә тој мәчлисинә дә'вәт етдиләр. Һәмин мәчлисдә мәндән башга Муса Шушински вә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевин дә дәстәләри вар иди. Күнорта јемәјиндән сонра мәчлис гызышды. Әввәлчә Муса «Секаһ» охуду. Сонра исә Мәшәди Мәммәд «Шүштәр» башлады, нә башлады. Мән онун нәинки ширин кушәләринә, дузлу халларына валеһ олмушдум, һәтта өзүмү белә унутмушдум. Бахмајараг ки, ахшам мәчлисиндә мән охумалы идим. Лакин «Шүштәр» мәни елә һала салмышды ки, мән Мәшәди Мәммәдин инсаны биһуш едән кушәләриндән сонра охумағы, хүсусилә мәчлиси јола вермәји ағылсызлыг сајдым. Буна көрә дә әлачсыз галыб каманчачалан Севини дәмирјол вағзалына көндәрдим ки, билет алсын ки, ахшам гајыдаг Тифлисә. Јазыг Севи мәнә тәәччүблә бахыб дилләнди:

— Ағa, бәлкә хәстәләнмисән. Ичазә вер һәким чағыраг.

Мән исә әсәбиләшдим:

— Ај бәдбәхт, нә һәким? Нә дәрман? «Шүштәр» мәни елә һала салыб ки, чәми Гафгазын һәкимләрини вә дава-дәрманыны бураја јығсаныз әлач олан дејил. Тез вағзала!

Ахшам, һеч кәсин хәбәри олмадан Тифлисә јола дүшдүк. Муса мә'јус һалда мәнә деди:

— Ағa, бәс тој јијәси сәни сорса онда нә дејәк?

Мән:

— Һеч нә, денән ки, Сејид кетди, ону мән әвәз

едәчәм. Әкәр наразы галса денән ки, нә фәрги вар. О, да Шушинскидир, мән дә Шушинскијәм. Сән охумағыны истә».

Сејид Шушинскинин тој мәчлисини тәрк етмәсини нечә изаһ етмәк олар?! Бу бөјүк сәнәткарын чәсарәтсизлијими, јохса нә иди? Бу бир һәгигәтдир ки, Сејид Шушински сәсдә, истәрсә дә муғам усталығында һеч дә Мәшәди Мәммәд Фәрзәлијевдән керидә галан ханәндә дејилди. Милли мусиги тарихиндә Чаббар Гарјағдыоғлундан сонра икинчи ханәндә мәһз Сејид Шушинскидир. Лакин һадисәнин сәбәби Мәшәди Мәммәдин «Шуштәр»и, даһа доғрусу, муғамы усталыг, һәм дә сон дәрәчә ширин охумасынын Сејид Шушинскини бир динләјичи кими риггәтә кәтирмәсиндә, мәсти-хумар етмәсиндә иди. Мәшәди Мәммәд истәр техники усталығы, истәрсә дә бәдии ифачылыг мәһарәтилә бөјүк сәнәткары елә валеһ етмишди, елә овсунламышды ки, даһа мәчлис апарачаг һалы галмамышды. Она көрә мәчлиси тәрк етмәји үстүн тутмушду. Әлбәттә, ифачылыг сәнәти тарихиндән бизә бәллидир ки, бу чүр психоложи вәзијјәт тәкчә Сејид Шушинскинин башына кәлмәмишдир...

Сејид Шушински сөһбәтләриндә классик ханәндәләрдән Шәкили Әләскәр, Забул Гасым вә Малыбәјли Һәмидин адларыны һөрмәтлә чәкәр, сәнәтдә онлардан чох шеј өјрәндијини е'тираф едәрди:

«Мән, Малыбәјли Һәмидлә мәчлисдә үч дәфә чыхыш етмишәм. О, чох вахт мәчлисләрдә өзү һәм чалар, һәм дә охујарды. Онун чалғысына сөз јох иди. Һәмиддә көзәл халлар, инчә кушәләр вә чох ширин бармаглар варды. О, ханәндәни елә усталыгла мүшајиәт едирди ки, мүғәнни онун чалғысындан һәзз аларды».[1]

[1] Бах: Ф. Шушински, «Азәрбајчанын халг мусигичиләри», Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1970, сәһ. 153.

Тарзән Малыбәјли Һәмид.

«Мәшәди Гасым сөзүн һәгиги мә'насында бөјүк ханәндә иди. Бу адам инчәсәнәт үчүн јаранмышды. О, һәмишә тарзән Мәшәди Зејнал илә охујарды. Гасым елә бил «Забул» муғамы илә екиз јаранмышды».[1]

«Бакы мәчлисләринин биринә Гарјағдыоғлу Чаббары, Шәкили Әләскәри вә мәни дә дә'вәт етмишдиләр... Мәчлис гызышмышды, наһара гәдәр. Чаббар, наһардан сонра исә Әләскәрлә мән охумалы идик. Ону да дејим ки, Чаббардан сонра охумаг асан дејилди. Рәһмәтлик Чаббарын бир дәсткаһ охумағы үч-дөрд саат чәкәр, бә'зән бир муғамдан, башга бирисинә елә усталыгла кечәрди ки, нәинки динләјичиләрин, һәтта маһир мусигишүнасларын белә руһу инчимәзди. Сөзүн гысасы, Чаббар «Маһур»у гуртарды. Амма хәбәр кәлди ки, наһар ијирми-ијирми беш дәгигә кечикәчәк. Мән фүрсәтдән истифадә едиб Әләскәрә дедим:

— Чаббардан сонра охумаг мә'насыз олса да әлач јохдур, наһар вахтынадәк охумалыјыг. Башла көрәк нә олар...

Уста Ширин тары көкләди. Әләскәр бир «Секаһ» охуду, нә дејим... Ханәндәдә белә јағлы сәс, белә көзәл кушәләр, халлар, белә хырдалыглар вә белә ајаглар оларды? Бүтүн мәчлис Әләскәрин охумағындан санки биһуш олмушду».[2]

«Үзејирбәј консерваторијада ректор оланда мәни чағырыб деди:

— Аға, бу гармончаланлар мәни чана кәтирибләр. О, дејир: «Мәндән јохдур», бу дејир «Мән һамыдан јахшы чалырам». Она көрә бу һај-күјә сон гојмаг үчүн конкурс кечирмәк лазымдыр.

---

[1] Ф. Шушински «Азәрбајчанын халг мусигичиләри», Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1970, сәһ. 153.

[2] Бах: «Азәрбајчан кәнчләри», 18 мај 1962-чи ил.

— Мән Үзејирбәјин мәгсәдини баша дүшүб е'лан вердим вә е'ланда көстәрдик ки, республикада гармонда биринчилији газанмаг үчүн филан ајда, филан күндә өз гармонлары илә консерваторијанын клубунда олсунлар.

Нәһајәт, конкурс е'лан олан күнү Азәрбајчанын һәр јериндән әллијә гәдәр гармончу јығышмышды.

Үзејирбәј чыхды сәһнәјә, отурачаг стулун үзәринә 14 дилли бир гармон гојуб деди:

— Конкурсун бирчә шәрти вар. Ким бу гармонда «Орта маһур» чала биләрсә хаһиш едирәм сәһнәјә чыхсын.

Үзејирбәјин бу е'ланындан сонра залда гармончулар арасында бир нөв чахнашма дүшдү. Бир чохлары да тәәччүб едиб бир-биринин үзүнә бахыб мат галдылар.

Абуталыбдан башга сәһнәјә чыхан олмады...

Буну көрән Үзејирбәј тәзәдән сәһнәјә чыхыб әли илә бығыны тумарлајыб дилләнди:

— Һә гочаглар нечәсиниз! Таса-бысаныз јатдымы?!

Сонра үзүнү мәнә тутуб деди:

— Аға, мәсәлә ајдындыр, јығынчағы бағла.

Мән Үзејирбәји јахшы баша дүшмәјиб ондан сорушдум:

— Ај бәј, бәс, Абуталыб чалмајачаг?

О, башыны булајыб наразы һалда дилләнди:

— Аға, Абуталыбын чалғысына еһтијач јохдур. Мәни, өзләриндән разы галыб «Мәнәм-мәнәм» дејәнләрин чалғысы марагландырырды. Онларын да гејрәти бу күн ајдын олду.

О күн мән дә бир даһа «Абуталыбдан башга гармончалан танымырам» гәнаәтинә кәлдим. Бах,

Гармончу Абуталыб.

Абуталыб белə Абуталыб иди. Аналар бир дə ону доғмаз».[1]

«Мүтəллим Мүтəллимову там ханəндə кими таныјырам. О, башгаларына бəнзəмир. Мүтəллимин əн јахшы чəһəти одур ки, мусигини јахшы гаврајыр. Охудуғу муғамларда мүрəккəб кəзишмəлəр едир. Олдугча инчə, чинкилтили зəнкулəлəр вурур. Əн башлычасы, муғамы дүзкүн вə тə'сирли охујур. Əдəбијјаты јахшы мүталиə едир. Əрузу мүкəммəл билир».

«...Бүлбүл бизим достумуз иди, десəк, аздыр. Достлуг да чүрбəчүр олур. Бүлбүл сөзүн əсл мə'насында сəнəт досту иди. О, өз сəлəфлəриндəн өјрəнмəји, онларла отуруб дурмағы, халг мусигисинин, халг һаваларынын ејни бир аһəнкини дөнə-дөнə сорушуб дəриндəн-дəринə өјрəнмəји севəрди.

Халгымыз гəдршүнасдыр. Сəнин хидмəтлəрини һеч вахт унутмајачагдыр».[2]

Мəшһур сəнəткар Азəрбајчан мусигисини ифа едəн бир чох ермəни сазандарлары илə чох чалыб чағырмышдыр. Онларын ичəрисиндə олан виртоуз тарзəн вə каманчачылар Сејидин һəмишə диггəт мəркəзиндə олмушлар:

— Мəн 60 ил ханəндəлик етмишəм. Бу дөвр əрзиндə бир чох ермəни мусигичилəри ил чалыб-чағырмышам. Узун иллəр Бала оғлу Грикор, Татевос, Симон Қаспаров, Саша Тарханов вə сон иллəр Сагомон Сејранов кими мəшһур тарзəнлəр, Севи, Рубен, Арменак, Левон Гараханов кими каманчачылар илə чох чалыб-чағырмышам.

Грикор бөјүк сəнəткар иди. О, узун иллəр мəш-

---

[1] Бах: Ф. Шушински. «Азəрбајчан халг мусигичилəри», Бакы, «Јазычы» нəшријјаты, 1985-чи ил, сəһ. 301—302.

[2] Бах: «Əдəбијјат вə инчəсəнəт» гəзети, 26 сентјабр 1961-чи ил.

һур ханәндәмиз Һачы Һүсүнүн дәстәсиндә олмушдур. Буна көрә дә Азәрбајчан муғамларыны мүкәммәл билирди. Һәмишә Һачы Һүсүнүн, Мәшәди Исинин, Кештазлы Һәшимин адларыны һөрмәтлә чәкәрди. Сәнәти онлардан өјрәндијини хүсусилә бөјүк тарзән Садыгчанын тәләбәси олмасы илә фәхр едәрди. Мән онунла охујанда садәчә олараг истираһәт едәрдим. О, да Мәшәди Зејнал кими ханәндә охутмагда уста иди.

Грикорла јанашы Бала Мәликов илә дә сәнәт достлуғу етмишәм. Бала башга аләм иди.

Онун чалғысына һәјәчансыз тамаша етмәк гејри-мүмкүн иди. Нә гәдәр мусигидән бихәбәр вә мусигини анламајан динләјичи олса belә Бала ону өз темпераментли чалғысы илә һәрәкәтә кәтириб мәфтун едәрди. Балаја гулаг асанда мән өзүмү тамам итирәрдим. Хүсусилә онун чинкәнә симләрдә кәзишмәји, алт-үст мизраблары мисилсиз иди. Бала бүтүн Гафгазда јеканә тарзән иди ки, ханәндәсиз, каманчасыз консертләр верәрди. Онун «Маһур-Һинди»дә, «Харич секаһ»да хүсусилә «Һасар»да ишләтдији пријомлар бәнзәрсиз иди. Лакин бизим гочаман шир олан Гурбана гибтә едәрди. Онунла мәчлисдә чыхыш етмәјә еһтијат едәрди.

Баладан сонра Дәли Тәти, Сагомон Сејранов кими мәшһур тарзәнләрлә дуруб-отурмушам. Бунларын арасында өз көзәл чалғысы, маһир сәнәти илә мәним диггәтими ән чох чәлб едән Сагомон Сејрановдур. Бөјүк Гурбанын тәләбәси олан Сагомон тарзәнликдә маһир устадыр. Сагомонда һәм санбаллы биләк, һәм дә ити бармаглар вар. Сагомон ејни заманда һәм көзәл аккомпаниатор, һәм дә муғамлары сол чалмагда әвәзсиздир. Мән чох сәнәткарларла дуруб-отурмушам. Амма Сагомонда олан инсанлыг, даһа доғрусу, садәлик, аличәнаблыг вә тәвазөкарлығы башгаларында көрмәмишәм. Чалғысы кими

Ханәндә Мүтәллим Мүтәллимов.

өзү дә ширин вә јумшагдыр. О, Азәрбајчан муғам мусигисинә дәриндән бәләддир. Сагомонун бир үстүн чәһәти дә одур ки, нә тәһәр дејим о, өз устадына кәм бахан дејил. О, сәнәтдә өзүн өјмәз вә бу сәнәти Гурбандан, муғаматы исә Гарјағдыоғлу Чаббардан өјрәндијини инкар етмир. Белә сәнәткар халгын гәлбиндә һәмишә јашајачагдыр».

— Мусиги мәчлисләриндә, консерт салонларында Севи, Рубен, Арменак, Левон Гараханов кими мәшһур каманчачылар мәни чох мүшајиәт едибләр. Бунларын һәр бири сәнәтдә өз сөзләрини демишләр. Лакин нәдәнсә Арменак Әсријевин чалғысы мәни өзүнә даһа чох чәлб едәрди.

«Мән Арменакын чалғысыны илк дәфә 1907-чи илдә Гарјакиндә (индики Фүзули рајону — ред). бир мәчлисдә Кечәчи оғлу Мәһәммәди мүшајиәт едәркән ешитмишәм. Һәлә о дөврдән Арменакын көзәл вә виртоуз чалғысы мәни валеһ етмишдир.

Бизим Аванес, Саша, Севи кими бөјүк каманчачаланларымыз олмушдур. Мән чәсарәтлә дејә биләрәм ки, Арменак сәнәт нүмунәләри көстәрмәкдә һеч дә бу устад сәнәткарлардан кеиридә галмамышдыр. Арменакы һәм јахшы инсан, һәм дә зәһмәткеш бир сәнәткар кими танылырдым».[1]

Бөјүк сәнәткар, мәшһур каманчачылардан данышаркән орта нәслин нүмајәндәләри олан Исмајыл Талышински, Ваго Мелкумов, Һафиз Мирзәлијев вә Невтон Григорјанын да адларыны чәкмәклә онларын чалғы мусигимизин инкишафындакы хидмәтләрини белә гејд едәрди. Мән фүрсәтдән истифадә едиб Ағаја:

— Муасир каманча чаланлардан ән чох кимин сәнәтини бәјәнирсиниз? — суалыны вердикдә о, фикирләшмәдән тез чаваб верди:

[1] Бах: «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, 9 сентјабр 1964-чү ил.

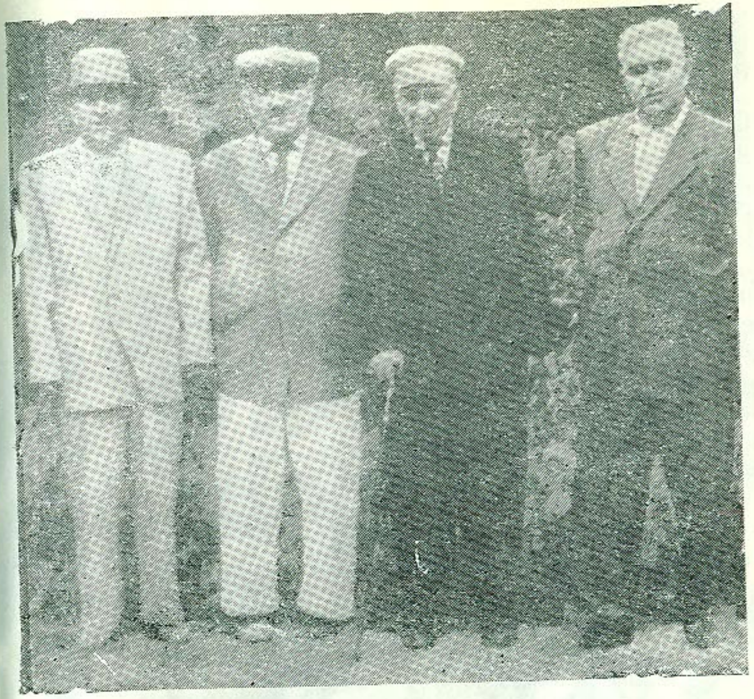

Сејид Шушински Шушада истираһәт едәркән. Солдан: Мәһәммәд Әлијев, Мәммәдәли Новрузов, Сејид Шушински вә Һачы мүәллим. Шуша. 1960.

— Индики каманчачаланлардан јалныз Борис Керопјанын чалғысыны бәјәнирәм. Чох маһир мусигичидир. Истәр хanәндә охутмагда, истәрсә дә соло чалмагда она бәрабәр икинчи бир каманчачы танымырам. Борисин чалғысына гулаг асанда көзләрим гаршысында бөјүк Сашанын сәнәти чанланыр. Борисин бир чәһәти дә хошума кәлир ки, о үчлүкдә

Шәкилдә ханәндә Сејид Шушински, тарзән Бәһрам Мәнсуров, икинчи чәркәдә сағдан: ханәндә Јагуб Мәммәдов вә китабын мүәллифи Фиридун Шушински (Бакы, 1963-чү ил).

өз јерини таныјыр... виртуоз олса белә өзүнү өн плана чәкмәз. Онун сәһнә әдасына сөз ола билмәз. Бә'зи јарымчыг каманчачылар кими өзүнү өјмәз, өзүндән мүштәбеһ олмаз. Чалғы заманы шит һәрәкәтләрә јол вермәз, үзләрдән ираг бә'зиләри кими һаваны

чаларкән дәнсиз һиндушкалар кими башыны орабура фырландырмаз. Динкиш һәрәкәтләрә јол вермәз. Бир сөзлә, сәһнә мәдәнијјәтинә риајәт едәр. Борисин башга каманчачылардан бир үстүнлүјү дә одур ки, онда сон дәрәчә техники усталыг вә бәдии ифачылыг мәһарәти һәддиндән артыгдыр. Кәнч чалғычылара сөзүм одур ки, Борис Керопјан кими устад сәнәткардан чох шеј өјрәнә биләрсиниз вә өјрәнмәлисиниз!».

Бөјүк сәнәткар сон 10 илдә мәшһур тарзән Бәһрам Мәнсуров вә исте'дадлы каманчачы Ваго Мелкумов илә јолдашлыг етмишди. Мә'лум мәсәләдир ки, ханәндәни охудан сазәндәрдыр. Гејд етмәлијик ки, Сејидин сон илләрдә (70—75 јашларында) магнитофон лентинә охудуғу муғам вә тәснифләрин кејфијјәтлә сәсләнмәсиндә Садыгчан мәктәбинин һәгиги варисләриндән бири олан устад тарзән Бәһрам Мәнсуровун маһир бир аккомпониатор кими хидмәтләри унудулмаздыр.

Сејид тәкчә муғам саһәсиндә јох, милли Азәрбајчан мусигиси саһәсиндә бөјүкдүр. О, халгымызын гәдим мусиги ирсини дәриндән севмиш вә ону инкишаф етдирмишдир. Өз бөјүк усталығы сајәсиндә Сејид Шушински классик бир мусигичи кими мусиги мәдәнијјәтимизин тарихиндә өзүнә шәрәфли бир јер тутмушдур. О, мусиги аләминә јени рәнкләр, јени оржинал мусиги формалары әлавә етмишдир. Кениш мә'лумата, ајдын дүнјакөрүшүнә малик олан сәнәткарын јарадычылыг инкишафы чох ардычыл олмушдур.

Сејидин ардынча кетмәк үчүн һәртәрәфли мусиги тәһсилинә малик олмаг лазымдыр. Онун јолу илә кетмәк истәјән мусигичи түрк мусигисини мүкәммәл билмәли, онун инчәликләрин гаврамалы, муғаматын техникасына дәриндән јијәләнмәлидир.

Сејид көзәллији, сәмимијјәти вә азадлығы тә-

рәннүм едән бөјүк мүғәнни иди. О, тәкчә мүәллимликлә кифајәтләнмәјәрәк, мусиги аләминдә баш верән һәр бир һадисәни диггәтлә изләјирди.

Мусиги мәдәнијјәтимизин инкишафында Сејид Шушински чох мүһүм рол ојнамышдыр. Өзүнүн бүтүн фәалијјәти вә јарадычылығынын мүндәрәчәси илә Сејид халг мусигисинә мөһкәм бағлы иди. О, 60 илин әрзиндә бүтүн јарадычылыг сә'јләрини милли вокал репертуарыны јаратмаға јөнәлтмишдир.

Сејид Шушинскинин мусиги мәдәнијјәтимизин тарихиндәки ролу доғрудан-доғруја сон дәрәчә бөјүкдүр. О, Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәти тарихиндә кет-кедә даһа артыг гијмәтләндирилән, даһа чох севилән бөјүк мүғәннидир. Ајдындыр ки, әсрләр, гәринәләр дә кечсә, халгымызын кәләчәк нәсилләри ону еһтирамла јад едәчәк, она өз милли мусигисинин репертуарында фәхри јер верәчәкдир.

ҜИТАБЫН ИЧИНДӘҜИЛӘР

Өлмәзлик (Гулу Хәлилов) 3
Араз гырағында 15
Гафгаз консерваторијасында 25
Гарабағ тојлары 37
Кәнчә шәһәри 64
Тифлис һәјаты 71
Бөјүк мүғәнни, әмәкдар мүәллим 107
60 ил халгын хидмәтиндә 129

Шушински Фиридун Мәһәммәд оғлу

СЕЈИД ШУШИНСКИ

Монографија

Баку — Ишыг — 1990

Шушинский Фиридун Мухаммед оглу

СЕИД ШУШИНСКИЙ

Монография

(на азербайджанском языке)

Нәшријјатын директору Г. ИСМАЈЫЛОВ
Мәтбәәнин директору А. ГУЛИЈЕВ

Рәссамы *А. Жабин*
Бәдии редактору *М. Мәммәдов*
Техники редактору *Е. Максимов*
Корректору *Х. Шаһбазова*

Јығылмаға верилмиш 30.10.90. Чапа имзаланмыш 16.05.91. Кағыз форматы 70×100 1/32. Табаширли кағыз. Јүк. чап үсул. Физики чап вәрәги 5,75. Шәрти ч. в. 7,42. Учот нәшр. вәрәги 7,19. Шәрти рәнк б/в 7,85. Тиражы 30.000. Сифариш 358. Гијмәти 2 ман. 00 гәп.

Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
«Ишыг» нәшријјаты. Бакы—370601, Гогол күчәси, 6.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, 370005, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, 3.